

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НІКОПОЛЬСЬКА МІСЬКА РАДА
КЗ «НІКОПОЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»
НАУКОВА ЧАСТИНА

Жуковський М.П.

**Нікопольський край
під час Другої світової війни
1939-1945 рр.**

Стислий історико-краєзнавчий нарис
Видання 2-е, доповнене

м. Нікополь – 2016 р.

ББК 63.3(2)62(4 УКР-Дніпр)
Ж 86

Жуковський М.П. Нікопольський край під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: Стислий історико-краєзнавчий нарис. 2-е вид., доповнене. – Нікополь: НЧ НКМ, 2016. - 52 с.: іл.

Видання містить стислі документальні дані про найважливіші події та найголовніші персоналії з історії Нікопольського краю часів Другої світової війни 1939-1945 рр.

Основою публікації є краєзнавчі дослідження автора, документи державних архівів, наукові видання, мемуари, археографічні збірки тощо.

Рекомендується учням, студентам, всім, кому не байдужа історія краю.

Окремий відбиток однойменної публікації
Жуковського М.П. із збірки нарисів
«Нікополь в полум'ї війни»
(Нікополь: СПД Фельдман О.О., 2014 р.)

Літературний редактор – Серікова Л.М.
Комп'ютерний набір – Каракуша О.А.
Орлова О.М.

© Жуковський М.П. 2016

© Орлова О.М. Дизайн 2016

Вступне слово

Друга світова війна жорстоко обпалила українську землю, двічі прокотившись по ній вогняним валом і сіючи смерть та руїни. Більшість міст і сіл України було знищено, а її багатства – розграбовано. Битви за Україну були надзвичайно масштабними та жорстокими і посідали чільне місце на радянсько-німецькому фронті, де у смертельному двобої зійшлися багатомільйонні армії.

Війна комуністичного СРСР з націонал-соціалістичною Німеччиною, яку Сталін проголосив у своїй промові 3 липня 1941 року Вітчизняною, завдала величезних втрат українському народу. Безповоротні людські втрати досягли 8 мільйонів, а за деякими даними – до 10 мільйонів осіб, демографічні втрати становили майже 14 мільйонів мешканців Української СРСР. Тому так багато братських і безіменних могил на нашій землі, зокрема на Нікопольщині, яка також пережила всі жахи і наслідки війни.

Український народ завжди шанував тих, хто віддав своє життя за волю України. Проявом уваги і шани нащадків до подій воєнної доби є численні пам'ятники і меморіальні дошки на території м. Нікополя, Марганця, Орджонікідзе, Нікопольського району. На сьогодні 77 пам'яток увічнюють події тих далеких воєнних подій.

Початок Другої світової війни і Нікополь

Нікопольський край наприкінці 30-х років став одним із промислово розвинутих регіонів Дніпропетровської області. Це було пов'язано із будівництвом Трубного заводу та марганцевих шахт.

На той час Нікополь як адміністративний центр (площею 57,8 кв. км) – виглядав зовсім інакше, ніж сьогодні. Зі сходу місто омивав судноплавний Дніпро, із заходу – річка Лапинка, яка відділяла його від плавнів. З високого правого берега влітку було видно на багато кілометрів зелену ковдру дерев та кущів, плавнів, розрізаних прозоро-синіми дніпровськими протоками та невеликими озерами. У центрі Нікополя на березі знаходилась пристань для пароплавів, що ходили до Запоріжжя, Херсона, Кам'янки-Дніпровської та інших населених пунктів Придніпров'я. Крім центральних вулиць старої частини міста, які складали архітектурний ансамбль, що виник у кінці XIX – на початку XX ст., його передмістя – Лапинка, Новопавлівка, Сулицьке, Довгалівка – були представлені одноповерховими будівлями (більше шести

тисяч подвір'їв).

На захід від станції Нікополь височіли корпуси збудованого в 1932-1935 рр. Трубного заводу. У 1940 р. випуск труб становив 86 тис. т, що на 139% більше кількості труб, випущених заводами царської Росії в 1913 р. Також у місті працювали завод ім. Леніна та ще 22 підприємства різного профілю, що виробляли продукцію на 226 млн. карбованців.

На 01 лютого 1941 р. в Нікополі проживало 70 тис. осіб. Освітню сферу було представлено такими закладами: учительський інститут, 23 школи, ремісниче училище, школа ФЗН та технікум агролісомеліорації. Медичне обслуговування надавали 2 лікарні, 3 поліклініки та 4 аптеки.

На території Чкаловського району, загальною площею 1582,5 кв. км, знаходилося 74 населених пункти (у тому числі 61 колгосп, 3 радгоспи, 48 шкіл, 2 лікарні); кількість мешканців становила 38250 осіб. Незважаючи на те, що район був сільськогосподарським, головним його багатством, крім хліба, був марганець. 19 шахт тресту «Нікополь-Марганець» видобули в 1940 р. 2 млн. 200 тис. т марганцевої руди, що складало 40% загальносоюзного виробництва. На базі рудника ім. С.Орджонікідзе були збудовані шахтарські селища Орджонікідзе та ім. Калініна. У східній частині Чкаловського району на базі трьох рудників і селищ Городище, Закам'янка, Новоселівка, Миколаївка та інших, у яких проживало 20 тис. осіб, у жовтні 1938 р. було утворено місто обласного підпорядкування – Марганець, який став центром марганцевої промисловості України. У місті велось інтенсивне будівництво, діяли 6 медичних закладів, 9 шкіл та школа ФЗН.

Передвоєнні часи можна охарактеризувати як період панування сталінської диктатури, терор якої не минув і Нікопольщини. Бадьорі офіційні заяви і заклики комуністичної пропаганди намагались заглушити народну пам'ять про насильницьку колективізацію 1929-1932 рр., страшний голодомор 1932-1933 рр., масові репресії органів НКВС 1937-1938 рр., під час яких загинули тисячі нікопольців. Населення виховувалось у готовності виконати будь-який наказ вождя Комуністичної партії Сталіна, винести тягар будь-яких випробувань, що можуть випасти на його долю, особливо на початку Другої світової війни.

У середині 1930-х рр. у Нікополі було побудовано військове містечко, у якому розташовувався 123-й Нікопольський територіальний стрілецький полк. Щорічно в його літніх таборах сотні мобілізованих нікопольців

проходили військові навчання. Одночасно з містечком було побудовано на березі Дніпра потужну базу паливно-мастильних матеріалів.

У Нікополі з метою патріотичного виховання молоді було створено такі воєнізовані та спортивні організації – аероклуб, школа снайперів, автобронеclub, військово-морські курси та радіотехнічна школа ТСОАВІАХІМ. Особливої популярності серед підростаючого покоління набув створений улітку 1936 р. аероклуб, організаторами якого були секретар Нікопольського МК ЛКСМУ І.Барсуков та випускник Центрального аероклубу СРСР П.Дюмін. Делегація нікопольців побувала в Москві, де зустрілася з С.Орджонікідзе – народним комісаром важкого машинобудування, який допоміг отримати літаки, планери, автомашини, бензин тощо. Аероклуб, де відбувалися теоретичні заняття для майбутніх пілотів і мотористів розташовувався у старій частині міста (на сьогодні це будинок по вул. Микитинській, 42), а на околиці Нікополя будувались ангари та аеродром. 18 серпня 1936 р. відбувся перший політ на літаку з нового аеродрому. Протягом п'яти років діяльності аероклуб випустив кілька сотень юнаків, більшість з яких продовжила навчання у військових льотних училищах.

01-го вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. У відповідь на це уряди Франції та Англії оголосили війну німецькому третьому рейху.

07-го вересня 1939 р. відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП(б), Уряду СРСР та наказу Наркомату оборони СРСР на базі 123-го Нікопольського територіального стрілецького полку було розпочато формування частин 176-ї стрілецької дивізії, до складу якої було мобілізовано і багато нікопольців.

У вересні 1939 р. (приблизно в 20-х числах) у західному напрямку із Нікополя вирушили один за одним 40 військових ешелонів із військовослужбовцями, бойовою технікою та озброєнням. Після прибуття в Західну Україну, війська взяли участь у бойових діях проти Польщі.

01-го вересня 1939 року на позачерговій 4-й сесії Верховної Ради СРСР І-го скликання, у роботі якої брав участь депутат від м. Нікополя Барсуков О.Х., було ухвалено новий закон СРСР про загальний військовий обов'язок. Відповідно до нього Нікопольський об'єднаний військовий комісаріат розгорнув широкомасштабні організаційно-мобілізаційні заходи щодо військового обліку громадян та їх призову у Збройні Сили СРСР.

Частина нікопольців, зокрема група молодих нікопольчанок – випускників відділення військових медсестер в Нікопольській медичній школи, брали участь у радянсько-фінляндській війні взимку 1939-1940 рр.

Після виходу частин 176-ої стрілецької дивізії у «польський» похід казарми Нікопольського військового містечка недовго залишалися порожніми. Дислокований навесні 1940 р. в Нікополі 31-й стрілецький полк 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії було поповнено нікопольцями під приводом проведення навчальних зборів. У середині червня 1940 р. його було направлено проти Румунії. Він діяв у складі Південного фронту Червоної Армії, заздалегідь створеного за таємним рішенням вищого керівництва Компартії та СРСР, і, внаслідок дій якого, Бесарабію та Північну Буковину було приєднано до складу Радянського Союзу.

Восени 1939 р. підприємства Нікополя отримали завдання Уряду СРСР розпочати випуск військової продукції. У стислі строки дирекція Нікопольського заводу будівельних машин ім. В.І.Леніна організувала та розгорнула виробництво артилерійських боєприпасів, на що було виділено більше одного мільйона карбованців. У зв'язку з цим було збудовано новий корпус механічного цеху №2, додаткову площу ливарного цеху тощо. Перші партії 76-мм снарядів уже було отримано наприкінці 1939 року!

У 1940 р. Нікопольський Південнотрубний завод випустив 86 000 т труб, більшу частину яких було направлено на авіаційні, танкові, кораблебудівні заводи, оскільки Червоній армії, чисельність якої збільшилася з 2,9 млн. осіб (у вересні 1939 р.) до 4,2 млн. осіб (у січні 1941 р.), потрібно було багато бойової техніки та озброєння.

У червні 1940 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів СРСР, указів Президії Верховної Ради СРСР на підприємствах і організаціях було введено режим суворої дисципліни і кримінальну відповідальність за її порушення, а також перехід на семиденний робочий тиждень і заборону переходу робітників і службовців за власним бажанням на інше місце роботи.

У зв'язку з тим, що частину чоловіків було мобілізовано до Збройних сил СРСР, поширюється практика залучення на їхні робочі місця жінок. Так на заводі будмашин ім. В.І.Леніна в 1940 р. кількість жіночого персоналу становила 40% від загальної кількості робітників та службовців.

Восени 1939 р. відбулися вибори до Нікопольської міської ради

депутатів трудящих, у результаті яких було обрано 230 осіб, а головою Нікопольського міськвиконкому став депутат Верховної Ради СРСР О.Х. Барсуков.

У середині жовтня 1939 р. новим начальником Нікопольського міськвідділу НКВС УРСР по Дніпропетровській області було призначено старшого лейтенанта державної безпеки Зварковського О.М. У тому ж році його безпосереднього керівника – начальника обласного управління НКВС УРСР старшого майора держбезпеки М.А. Коркіна, якого в 1938 р. було обрано депутатом Верховної Ради УРСР від Нікопольського виборчого округу – було арештовано і розстріляно за порушення соціалістичної законності.

На початку 1941 р. першим секретарем Нікопольського міськкому КП(б)У став Дідик С.І., який згодом брав участь у роботі XVIII Всесоюзної партконференції в лютому 1941 р.

Навесні 1941 р. в Нікополі почали формуватися два полки 206-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника Горшкова С.І. Також у місті розташовувався штаб 66-ої винищувальної авіадивізії та його 355-а авіабаза. Почав формуватися 297-й авіапункт винищувачів далекої дії. Вже до 01 травня 1941 р. в Нікополі було 2918 військовослужбовців Червоної Армії.

10-го червня 1941 р. за таємним наказом Генштабу Червоної Армії частини 206-ї стрілецької дивізії вийшли з міста у літній військовий табір, що знаходився за залізничною станцією, і почали приймати резервістів на «Великі навчальні збори 1941 р.». Перед командуванням дивізії було поставлено завдання – довести чисельність особового складу з'єднання відповідно до штату військового часу.

Нікопольці в боротьбі з нацистською Німеччиною

Вранці 22 червня 1941 р. про напад Німеччини на Радянський Союз повідомили з Дніпропетровська керівникам Нікопольського міського комітета КП(б)У, міськвиконкома, органам НКВС і НКДБ та командуванню Нікопольського гарнізону. О 12-й годині по радіо виступив заступник голови РНК СРСР В.Молотов, промову якого нікопольці, як і всі громадяни СРСР, вислухали мовчки. На мітингу, що відбувся в соцмісті 22 червня 1941 р., було ухвалено резолюцію, у якій, зокрема, зазначалося: «Заслухав повідомлення по радіо товарища Молотова о разбойничьем нападении фашистов на нашу

священную землю, мы, жители Соц.города, граждане и гражданки Советского Союза, единодушно одобряем меры, принятые нашим Советским Правительством против зарвавшихся фашистских правителей Германии. Фашисты просчитались. Они думали заставить нас врасплох. Но мы готовы ответить на удар уничтожающим ударом. Наша славная Рабоче-Крестьянская Армия, Военно-морской флот, наша Авиация выполнит приказ правительства.

Со своей стороны, мы обязуемся еще энергичнее и упорнее работать на производстве, на любом участке нашего хозяйства, чтобы полностью обеспечить потребности обороны нашей социалистической Родины. Теснее сплотимся вокруг Коммунистической партии и ее вождя и учителя товарища Сталина!»

Нікопольський військкомат почав відкрито проводити мобілізаційні заходи. У перші дні війни до лав Червоної Армії було призвано чотири тисячі нікопольців 1905-1918 рр. народження. Полки 206-ї стрілецької дивізії, які перебували в літніх військових таборах м. Нікополя, 23 червня 1941 р. вирушили із залізничної станції на фронт.

Уже 04 липня 1941 р. перші підрозділи вели важкі бої з німцями в Шепетівці та Новоград-Волинському. 12 липня 1941 р. 206-та стрілецька дивізія увійшла до складу Київського укріпрайону і зайняла позиції у Святошині. Під час оборони Києва дивізія розгромила 530-й німецький піхотний полк та, відбивши атаки противника, перейшла в контрнаступ і зайняла кілька населених пунктів. Бійці та командири 206-ї стрілецької дивізії утримували їх до 18 вересня 1941 р. Завдяки цьому, гітлерівцям так і не вдалося увірватися в Київ. Згідно з наказом командування дивізія прикривала відступ та переправу через Дніпро з'єднань та частин Червоної Армії. Підірвавши дніпровські мости, вона однією з останніх залишила Київ. Відтак бійці та командири 206-ї стрілецької дивізії потрапили в оточення поблизу Борисполя та Іванкова, у результаті чого більшість особового складу дивізії загинула або потрапила в німецький полон. Лише невелика група військовослужбовців на чолі з пораненим командиром дивізії полковником Горшковим С.І., пройшовши сотні кілометрів тилами противника, вийшла з оточення. У 1982 р. ветерани дивізії засвідчили, що в липні-вересні 1941р. 206-а стрілецька дивізія втратила вбитими, пораненими, померлими від ран і зниклими безвісти близько 18000 бійців та командирів.

У грудні 1941 р. Верховне Головнокомандування віддало наказ відновити 206-у стрілецьку дивізію. Дивізія II-го формування в липні 1942 р. вирушила на фронт і взяла участь у боях під м. Воронежем, з боями пройшла сотні кілометрів по території Воронежської, Курської, Білгородської, Сумської областей, форсувала р. Дніпро і вела кровопролитні бої на Букринському плацдармі, під Корсунь-Шевченківським, на Уманщині, у Могильов-Подільському. Також 206-а стрілецька дивізія брала участь у боях на території Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Австрії, була удостоєна почесного найменування «Корсунська» і нагороджена орденами Бойового Червоного Прапора, Суворова, Кутузова і Богдана Хмельницького.

На сьогодні важко встановити кількість нікопольців, які влітку 1941 р. пішли на фронт. Воєнне лихоліття знищило багато архівів Нікопольського військкомату і військово-облікового столу Нікопольського відділу НКВС. Орієнтовна кількість мобілізованих досягала не менше 9-10 тисяч військовозобов'язаних мешканців Нікополя, Марганця, Чкаловського району.

У липні 1941 р. згідно з наказом Генштабу Червоної Армії в місті формувалась 253-я стрілецька дивізія. У Нікополі, який ще був у тилу, було проведено і трудову мобілізацію. Нікопольські металурги та шахтарі виконували понаднормові завдання, багато мешканців у складі будівельних загонів брали участь у будівництві оборонних рубежів. У Нікополі, Марганці, великих селах Чкаловського району було створено винищувальні батальйони НКВС для охорони порядку та боротьби з ворожим десантом.

У липні 1941 р. німецькі війська все далі просувалися вглиб України. Під загрозою їхнього вторгнення опинилась Дніпропетровська область. У кінці липня 1941р. керівництво Нікопольського міськкому КП(б)У на чолі з Дідиком С.І. та працівниками держбезпеки міськвідділу НКВС на чолі із старшим лейтенантом Зварковським О.М. проводили таємну роботу з організації партійного підпілля та партизанського руху на Нікопольщині. У стислі строки в Дніпровських плавнях на захід від Нікополя було організовано базу партизанського загону. Загін формували з числа партійно-радянського активу і бійців винищувального батальйону. Органи НКВС забезпечили загін зброєю та боєприпасами. Командиром партизанського загону було призначено Рижикова Ф.Т., комісаром – Різниченко А.Г.

Пізніше до Нікополя прибули дві групи харківських партизанів на чолі з Єрмаковим В. та Меркур'євим М. Додатково сформували ще один

партизанський загін, який очолили Куцевол П.М. та Ступак В.Г. Чкаловський райком КП(б)У та Чкаловський райвідділ НКВС на базі винищувального батальйону також підготували партизанський загін.

Одночасно Марганецький міськком КП(б)У для партизанської діяльності залишив групу у складі 59 осіб на чолі з партійними працівниками Ключко Н.К., Гількевич А.Г., Заскалько М.Т. Було сформовано загін на чолі з Ключко Н.К. та Бережним Г.О. Загальна кількість партизан Нікопольщини досягла близько 160 осіб.

Бойові дії на території краю

Фронт нестримно просувався до Нікополя. У місті з'явилися біженці, розташовувались фронтові госпіталі. Один із них було створено на базі 1-ї міської лікарні. Нікополь прикривали ескадрильї 66-ї авіадивізії, яка діяла на правобережжі Дніпропетровської та Запорізької областей. У її лавах бився з пілотами люфтваффе майбутній льотчик-легенда Олексій Мересьєв, що здійснив не один бойовий виліт над Дніпром.

Об'єктом постійних повітряних атак ворога була залізниця, по якій рухались військові ешелони з поповненням для фронту та бойовою технікою. 07 серпня 1941 р. німецькі штурмовики нанесли свій удар по ешелонах Одеського артилерійського училища на захід від ст. Марганець, внаслідок чого загинуло і було поранено не один десяток командирів і курсантів. Серед загиблих був і Герой Радянського Союзу Доній З.О.

Довідка. Доній Захар Опанасович народився 21 січня 1914 р. у с. Підлісне Миколаївської області, закінчив сім класів. Працював у колгоспі. У 1933 р. закінчив Херсонський фінансовий технікум. У Червоній Армії з 1936 р. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр. Під час бойових дій командир взводу зв'язку 124-го гаубичного артполку старшина Доній З.О. під вогнем противника підтримував зв'язок наступаючих підрозділів з командуванням, що забезпечило успішний наступ. Був поранений, але залишився у строю. 11 квітня 1940 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За наказом Державного Комітету Оборони СРСР від 05 серпня 1941 р. металурги Південнотрубного заводу демонтували прокатне устаткування, вивезли його в Першоуральськ Свердловської області, а колектив заводу будівельних машин ім.Леніна – в селище Біла Холуниця Кіровської області. Багато робітників і службовців виїхали в евакуацію зі своїми сім'ями, для

яких уральська земля стала другою домівкою та трудовим фронтом протягом довгих трьох воєнних років.

15 серпня 1941 р. німецький бомбардувальник скинув кілька авіабомб на стару частину Нікополя, при цьому загинули понад дві сотні нікопольців, які розбирали товари, що ще залишилися в магазинах.

В останні дні радянської влади в Нікополі в місті пройшла мобілізація молоді в Червону Армію та членів партії в комуністичний батальйон. Цей підрозділ на чолі із секретарем Нікопольського міськкому КП(б)У Барановим М.В. увійшов до складу 253-ої стрілецької дивізії та був направлений під м. Кривий Ріг. 15 серпня 1941 р. біля станції Глієватка дивізія потрапила під удар німецьких танків і була розгромлена. У бою Баранов М.В. був важко поранений, а потім вивезений у тил.

Рано-вранці 17 серпня 1941 р. частини 9-ї німецької танкової дивізії розпочали наступ від Кривого Рогу вздовж залізниці на схід. Вони захопили міста Апостолово, Нікополь та Марганець, залізничну станцію Чортотлик, шахтарське селище Орджонікідзе та села Чкаловського району. Цей день, закарбований в архівних документах та спогадах учасників тих подій, став своєрідним рубежем в історії Нікопольщини.

Того серпневого ранку начальник генштабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Ф.Гальдер, аналізуючи ситуацію на півдні України, зробив запис у своєму щоденнику: «...Танкова група під командуванням Е. фон Клейста почала наступ з метою знищення військ противника в згині Дніпра».

Під селом Шолохово, біля моста через р. Солону, до полудня точився нерівний бій п'яти червоноармійців з німецькими мотоциклістами. Прикриваючи відхід свого підрозділу, вони стримували противника до тих пір, поки не загинули.

У той час, коли під Шолохово йшов бій, бійці винищувального батальйону рудника ім. С.Орджонікідзе під командуванням Новицького Ю.Н. виконували наказ керівництва району – знищували шахти. Вогонь охопив шахти № 2, 3, 5, 6, 16 і не добудовану № 7. Загін відступив у Нікополь, а потім – на лівий берег Дніпра, де почав готуватись до партизанських дій.

У районі с. Новомиколаївка Чкаловського району о 14.00 німецькі війська почали атаку позицій 134-го запасного стрілецького полку, який формувався в Нікополі на початку серпня 1941 р.

За короткий час полк опинився в оточенні. Багатьох червоноармійців і командирів чекала гірка доля військовополонених, а полеглих – братська могила безіменних.

Недалеко від повороту до с. Капулівка на шосе Нікополь-Кривий Ріг три озброєних бійця місцевої партизанської групи – Саламаха І., Щуренко Г., Федоренко Ю. – влаштували засідку. Коли на шосе з'явився мотоцикл з двома німецькими розвідниками, партизани кинули в них гранату й обстріляли. Забравши зброю вбитих німців, трійка капулян під вогнем нової групи німецьких розвідників зникла в полі.

На той час біля с. Олексіївка розгорнувся бій сотні червоноармійців з десятком німецьких танків. Противник вогнем танкових гармат підбив радянські бронемашини і, завдяки своїм розвідникам, захопив залізничний та шосейний мости через р. Чортомлик. Підтягнувши мотопіхоту, німецька броньована колона рушила на Нікополь.

Напередодні 17 серпня 1941 р. вдень і вночі сунули по вулицях міста колони відступаючих військ Південного фронту і юрби біженців до дніпровських переправ. В усіх жевріла надія, що Дніпро, як та китайська стіна, зупинить наступаючі німецькі війська.

17 серпня 1941 р. німецька авіація знову бомбила місто і залізничну станцію, після чого станцію було атаковано і захоплено кількома німецькими танками з піхотою.

У центрі міста ще знаходились групи мобілізованих біля військкомату та група особливого призначення під командуванням працівника НКВС Дрища Ф.П.. О сімнадцятій годині німецька розвідка ввірвалася по вул. Антипова в стару частину міста і розсіяла групу мобілізованих на вул. К.Маркса. Тих, хто вцілів, вивів до переправи взводний командир Нікопольського винищувального батальйону сержант Кобець П.Т.

Почувши стрілянину біля військкомату, група особливого призначення НКВС на чолі з Дрищем Ф.П. на двох машинах поїхала до держмлина №9 і складів із зерном, щоб їх знищити. Через кілька хвилин млин і сховища із зерном було підпалено, а через деякий час чорне жирне полум'я охопило і Нікопольську нафтобазу.

Німецькі танки і бронемашини виїхали на берег Дніпра і почали обстрілювати переправу через Дніпро. Переслідуючи підрозділи Червоної Армії, інші групи німецьких танків ввечері вриваються в Марганець.

Так на 57-й день війни Нікопольщина опинилась під німецькою окупацією, про що керівництво країни так і не повідомило у зверненнях Радінформбюро населенню Радянського Союзу.

Наступного дня, коли німецькі танки і мотопіхота увірвалися до правобережного Запоріжжя, група спецпризначення НКВС підірвала частину греблі Дніпрогесу. Водна стихія ринула вниз по Дніпру, затоплюючи плавні, а разом з ними і переправи, по яких тисячі біженців і військовослужбовців відступали на лівий берег Дніпра. 19-21 серпня 1941 р. тільки на Нікопольських переправах зникло безвісти до 100 радянських солдат 25-го дорожньо-експлуатаційного полку 18-ої армії. Ще протягом місяця Нікопольщина була на лінії фронту. Між німецькими та радянськими військами часто спалахували артилерійські дуелі.

4-5 вересня 1941 р. на правий берег висадився десант червоноармійців 30-ї кавалерійської дивізії для розвідки боєм сил противника. Десант здійснив напад на штаб німецьких та угорських військ і розгромив його. У бою загинуло 11 радянських солдат на чолі з капітаном О. Хатамовим.

Німецька окупація, підпільний та партизанський рух на Нікопольщині

У цей період активно почали діяти партизани Нікопольщини.

29 серпня 1941 р. на дорозі між селом Капулівка та Покровське було обстріляно і підірвано німецьку штабну машину. У вбитого офіцера зв'язку партизани вилучили секретну карту з планом наступу німців у смузі Південного фронту, яку було негайно передано в штаб радянських військ. Партизанським загonom Рижикова було здійснено напад на групу офіцерів біля Дніпра, внаслідок чого п'ять німецьких офіцерів було вбито. 08 вересня 1941 р. біля с. Сулицького було обстріляно німецьку машину, при цьому вбито двох німецьких офіцерів і одного поранено.

У районі с. Червоногригорівка та м. Марганець загін нікопольських партизанів на чолі з Куцеволом П.Н. та марганецький загін під керівництвом Ключко М.К. знищили близько 30 ворожих солдатів і офіцерів, захопили 1 катер, який передали радянському командуванню.

У середині вересня 1941 р. для підсилення партизанських загонів у Дніпровських плавнях Військовою Радою Південного фронту було направлено до них загін спеціального призначення №1080, який нараховував

311 бійців і був добре озброєний і споряджений для розвідувально-диверсійної діяльності. Командиром загону було призначено батальйонного комісара Захарова М.П.. Для координації дій загонів було створено раду партизанських командирів на чолі з Рижиковим Ф.Т. Це було перше велике партизанське з'єднання на півдні України восени 1941 р.

Однак у ці дні становище на Південному фронті різко погіршилось внаслідок прориву німецьких військ через Дніпро біля м. Каховка у Північну Таврію. Радянські війська, а з ними і частина партизанських сил, змушені були відійти на схід. Загони партизанів – №1080, Апостоловський, Лепетиський, Нікопольсько-Харківський, Криворізький, що залишилися у плавнях, нараховували близько 500 партизанів. Вони організували кругову оборону і замінували підходи до своїх позицій.

Для боротьби з партизанами німецьке командування створило спеціальну групу військ під командуванням генерала фон Рока. Перша спроба противника проникнути 19 вересня 1941 р. в розташування партизанської бази закінчилася невдачею та великими втратами.

09 жовтня 1941 р. партизани відбили атаки штурмових груп 1-ї мотобригади СС, які втратили 60 солдатів і офіцерів убитими та пораненими. Через тиждень після цього бою німецькому командуванню вдалося оточити район розташування партизанської бази двома полками 444-ї охоронної дивізії і завдяки підтримки артилерії розпочати 18 жовтня 1941 р. вирішальний наступ. Протягом тижня йшли запеклі бої партизанів з переважаючими силами противника. Понад 200 партизанів, у тому числі й Захаров М.П., загинули в боях, решту було захоплено в полон і розстріляно. Серед них нікопольці Рижиков Ф.Т., Різниченко А.Г., Шабалін А.І., Костіков І.М., Багно О.Г. та інші. Врятуватися вдалося одиницям.

Командування Південного фронту реорганізувало в листопаді 1941 р. загін Ключко М.К., який знаходився на території Ворошиловградської області. 05 грудня 1941 р. загін у складі 39 осіб під командуванням Ключко М.К. вирушив у тил німців із завданням розгорнути партизанські дії в Дніпровських плавнях. Цей рейд завершився трагічно. Вже на підході до Дніпра 28 грудня 1941 р. загін було викрито. Ключко М.К. під час перестрілки з поліцією отримав поранення і застрелився. Наступного дня в бою з поліцією партизани також понесли втрати. Відірвавшись від поліцейських, вони проникли в м. Марганець, проте більшість із них було викрито агентами

гестапо, арештовано і розстріляно.

Восени 1941 р. починається перша масова хвиля терору німецьких окупантів проти мешканців краю. На початку жовтня 1941 р. до Нікополя прибули підрозділи 1-ї моторизованої бригади СС «Герман», першими жертвами яких стали представники партійно-радянського активу і громадяни єврейської національності, які не встигли евакуюватися. Їх розстріляли на виїзді з м. Нікополь у протитанковому рові, який було викопано влітку 1941 р. для прикриття з'єднання Дніпропетровського шосе та залізниці.

На території м. Нікополя, м. Марганця і шахтарських селищ знаходились табори радянських військовополонених. Німці широко використовували дармову робочу силу на шахтах по видобутку марганцю. Більшість військовополонених було розстріляно окупантами, загинуло від непосильної праці та недоїдання і знущань.

Також було розгорнуто широкомасштабний терор щодо сільського населення. За даними комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у Чкаловському районі жертвами нацистських репресій стали 3375 осіб.

Німецька окупаційна адміністрація та її каральні органи намагалися контролювати все населення Нікопольщини і примусити його працювати на користь Німеччини. У листопаді 1941 р. Нікополь було включено до складу генеральної округи Дніпропетровського рейхскомісаріату «Україна». Близько 4 тисяч нікопольців було вивезено в рейх на примусові роботи, десятки тисяч змушені були працювати на шахтах, на невеликих підприємствах, громадських господарствах і платити податки грошима та сільськогосподарськими продуктами.

Підпільний Нікопольський міськком КП(б)У так і не розпочав роботу по організації антифашистського опору. Тому восени 1941 р. в Нікополі серед учнів педагогічної школи виникла таємна патріотична група «Правда», яка налічувала 11 осіб. Очолив групу комсомольців-підпільників М.Хілінський. Антифашисти розповсюджували листівки із закликами до боротьби з окупантами. У лютому 1942 р. педшколу було закрито. Підпільна група припинила свою діяльність у зв'язку із загрозою вивезення в Німеччину.

Весною 1942 р. М. Хілінському вдалося встановити зв'язок з іншою групою молоді, які прагнули боротися з окупантами. Спільними зусиллями було створено підпільну організацію «За радянську Батьківщину», яка

нараховувала влітку 1942-го вже кілька десятків учасників та їх помічників. Активно діяли Хілінський М. - секретар організації, члени комітету – Лома В., Назаренко Л., Резніков С., Шпак А., Слепенцова В. Підпільники за допомогою примітивного друкарського верстату випускали і поширювали антифашистські листівки, таємно збирали зброю, викрадали в органах окупаційної адміністрації бланки документів та з'ясовували дані про плани її діяльності. Проте відсутність у молодих підпільників досвіду конспіративної роботи призвела до провалу. Колишній командир Червоної Армії Рябих Т. – родич підпільниць сестер Слепенцових, дізнавшись про існування організації, доповів про неї в СД, таємним агентом якої він був. 17 грудня 1942 р. багатьох учасників підпілля було заарештовано. Після допитів і тортур вранці 07 січня 1943 р. їх повезли на розстріл разом з заарештованими підпільниками із с. Знам'янка Запорізької області. Дорогою смертники зробили відчайдушну спробу вирватись на волю. Але втекти змогли тільки троє: нікопольці Л.Назаренко, О.Шведов та П.Орлов (с. Знам'янка). Того ранку загинули підпільники Лига М., Шпак М., Лома В., Резніков С., Чирченко І. Пізніше гітлерівці розстріляли Хілінського М., Слепенцову А., Слепенцову В., Кулика В., Шахтаря П.

Для організації антифашистського опору на території Нікопольсько-Марганцевого басейну в червні 1942 р. в районі с. Шолохово були таємно висаджені з літака зв'язкові ЦК КП(б)У Наумов Ф.Ф. та Гурова Н.І. Їм вдалось закріпитись в с. Червоногригорівка, де Наумов організував підпільну антифашистську групу. Її учасниками були: Колондьонок М.І., Писаревич М.І., Писаревич А.Д., Писаревич Ю.М., Стегнієнко В.Я. Підпільники проводили агітаційну роботу, здійснювали саботаж заходів окупаційної адміністрації, сприяли організації втеч радянських військовополонених, яких потім направляли в марганецький партизанський загін.

У травні 1942 р. в м. Марганець, де було розгромлено підпільний центр на чолі з Громовим В.Г., таємно через лінію фронту прибув Іванов М.І. Він створив підпільний антифашистський комітет у складі Жегета П.Ф., Охромкова Я.В., Беленцова Ф.Ф., Клиценка Я.І., Осадчого В.П., Шконди Г.А. та інших. Ця організація випускала та таємно розповсюджувала антифашистські листівки з закликами до боротьби проти гітлерівців. Підпільники намагалися зірвати заходи окупаційної адміністрації щодо вивозу населення у Німеччину, допомагали організовувати втечі радянських

військовополонених з концтабору. Підпільний комітет здійснював таємні заходи щодо організації партизанського загону.

Весною 1943 р. в м. Нікополі почала діяти антифашистська група «Месник», організатором та керівником якої був Хлястиків Л.Ф. (до війни працював головою відділу фізкультури Нікопольського міськвиконкому). Мобілізований у червні 1941 р., брав участь в обороні Севастополя, потрапив у німецький полон, але згодом втік і повернувся в Нікополь.

Учасниками групи переважно була молодь, яка до війни працювала разом з Хлястиковим у міських спортивних організаціях. Підпільники, які були розбиті на «трійки» та «п'ятірки», розповсюджували антифашистські листівки, таємно збирали зброю, здійснили два теракти проти німецьких солдат та поліцейських. Хлястиків Л.Ф. встановив зв'язок з підпільними групами в с. Кам'янка Запорізької області, на залізничних станціях Нікополя, Марганця, у селах Капулівка і Покровське Чкаловського району, а з вересня 1943 р. – з радянськими десантниками, які висадилися в Покровських плавнях.

У 1943 р. в с. Капулівка діяла група радянських підпільників, до якої входила родина Соби – Сергій Іванович, Василь Сергійович, Фролина Карпівна, Галина Сергіївна, Антоніна Сергіївна. У нелегких умовах окупації діяли підпільники с.Шолохово. Сільський лікар Ф.Ф.Палієнко рятував юнаків і дівчат від вивезення до Німеччини, видавав їм довідки про незадовільний стан здоров'я. Сім'ї Г.Я.Марченка та П.П.Тютюнника переховували і надавали допомогу радянським військовослужбовцям, які втекли з німецького полону.

У квітні 1943 р. активізувала свою діяльність підпільна група під керівництвом А.Я.Кардашова, який працював під час окупації завідувачем перевального пункту пристані м. Нікополя. Це були залишки підпільного комуністичного міськкому, який залишив у серпні 1941 р. Нікопольський міськком КП(б)У, проте його керівництво відмовилось проводити антифашистську роботу. Крім розповсюдження антифашистської агітації, підпільники збирали розвідувальну інформацію про дислокацію та пересування німецьких військ на Нікопольсько-Криворізькому напрямі, яку Кардашов передавав у розвідувальну групу Червоної Армії. У вересні 1943 р. підпільник Бояринцев П., що працював на станції Нікополь, спрямував у тупик німецький ешелон з технікою та пораненими. Внаслідок аварії головний шлях було надовго закрито. Інші учасники групи Золотухін М.П. та

Сапіга О.І. під час нальоту радянської авіації на станцію запалили вогонь на поворотному крузі в депо. Літаки влучно відбомбардували депо, пошкодивши кілька паротягів та поворотний круг.

Враховуючи важливе значення Дніпровських плавнів для діяльності розвідувально-диверсійних груп, радянське командування влітку 1943 р. направило декілька десантних груп у цей регіон, а керівники місцевого підпілля почали створювати партизанські групи та загони.

У серпні 1943 р. Марганецький підпільний комітет створив у плавнях партизанський загін, який поповнювався в основному шахтарями з Марганця та військовополоненими. Очолював його Шконда Г.А.. Загін здійснював напади на німецькі обози і склади зі зброєю та боєприпасами. У жовтні 1943 р., виконуючи завдання радянської фронтової розвідки, група партизанів на острові Томаківка захопила в полон німецького офіцера і солдата та доставила його у штаб Червоної Армії.

Керівники нікопольських підпільних груп Л.Хлястиків і А.Кардашов змогли встановити зв'язок між собою, а також із підпільниками с.Покровського і с. Капулівки, а через них з десантною групою майора Кравченка В.І. Протягом вересня-жовтня підпільники направили десятки людей на базу партизанського загону, місцем розташування якого були Покровські плавні. На кінець жовтня 1943 р. загін нараховував близько 300 осіб, об'єднаних у 4 роти. Несподіванкою для партизанів стало те, що з невідомих причин, без жодних пояснень радянські десантники арештували та розстріляли одного з партизанських командирів, Героя Радянського Союзу Ткачова М.Л. та його батька.

Довідка. Ткачов Макар Лукич народився 4 жовтня 1909 р. у с. Кут Єжовського району (нині с. Ленінське Апостоловського району). Член ВКП(б) з 1938 року, освіта 4 класи. У Червоній Армії з 1931 р. У 1938 р. закінчив курси молодших лейтенантів. Під час радянсько-фінської війни стрілецький взвод під командуванням Ткачова 23 лютого 1940 р. в районі населеного пункту Майніла знищив фінський дзот і снайпера, що сприяло виходу із оточення батальйону. 13 березня 1940 р. один із перших увірвався в м. Выборг. Удостоєний звання Героя Радянського Союзу у квітні 1940 р.

28 жовтня 1943 р. партизанські розвідники обстріляли на Дніпрі німецькі баржі, а через кілька днів – дві німецькі автомашини в плавнях і при цьому вбили і поранили декілька гітлерівців. Довідавшись про напади партизанів, німецьке командування направило проти них каральну

експедицію. Переодягнувшись у радянську військову форму, агенти таємної польової поліції проникли в плавні і, увійшовши в довіру до командира партизанського загону, захопили його в полон. Після цього розпочався наступ німецьких жандармів і калмицьких ескадронів на партизанську базу. Внаслідок бойових дій значна частина партизанів загинула або потрапила у полон.

Численні арешти підпільників відбулися в Нікополі, Капулівці, Покровському. 01 грудня 1943 р. орган німецької контррозвідки – зондеркоманда донських козаків «Петер», командиром якої був колишній старший лейтенант Червоної Армії Петро Голофаєв, розстріляла на околиці м. Нікополя понад 60 учасників підпільного та партизанського руху – Хлястикова Л.С., Цехановича Д.К., Галушка М.Я., Кириченко П.Д., Литвина В.С., Акімова С.К., Максимова В.С., Викова З.С., Литвинова Д.П., Кардашова А.Я., Хільченка А.С., Воробйова С.С., Шапошникову О.М., Прудникова М.П., Мартишина П.А., Пряхіну Р.М., Костенка Ю.В., Гладких С.С., Вовк М.П., Тесленка В.К., Литвиненка М.І., Антипенка М.П., Бояринцева Л.П., Сапігу Ф.Ф. та інших.

Нелегка ситуація склалася в Марганецьких плавнях. Під тиском противника загін «Марганець» у складі 145 осіб на чолі з Івановим М.І. змушений був перетнути лінію фронту в середині листопада 1943 р. Однак на базі Басанської, Червоногригорівської та Марганецької підпільних груп було сформовано новий партизанський загін на чолі з командиром Я.Охромковим та комісаром Я.Живицею (останній – кадровий командир Червоної Армії, учасник радянсько-фінської війни – прим. авт.). За кілька тижнів загін вже нараховував близько 100 осіб. 20 грудня 1943 р. німецькі агенти виявили базу партизанського загону, в результаті чого партизани прийняли бій з карателями, серед яких було багато калмиків. Внаслідок несприятливих умов для боротьби, партизани змушені були відступити і 23 грудня 1943 р. перейти лінію фронту.

Протягом останнього року німецької окупації в м. Нікополі діяло дві групи агентурної розвідки штабу партизанського руху Південно-Західного фронту (з 20 жовтня 1943 р. – 3-го Українського).

У травні 1943 р. було закинуто розвідгрупу «Антон» у складі Анісімової А.В. та Попової Н.. У Нікополі їх розмістила в себе родина Самотейкіних, яка мешкала по вул. Свердлова, 40. Розвідниці збирали

відомості про дислокацію і пересування німецьких військ. Випадково їх впізнав агент німецької контррозвідки – колишній інструктор радянської розвідшколи. Анісімову та Попову було заарештовано і кинуте в концтабір, а члени родини Самотейкіних зазнали переслідувань з боку німців.

У серпні 1943 р. в Нікополь прибула розвідгрупа у складі Романової К.Г., Мулявкіної Л. та Куличенко М. Маючи надійні документи, вони змогли поселитись на квартиру до родини Дернових, які згодом почали допомагати їм у небезпечній роботі. Куличенко влаштувався працювати на залізничну станцію, де збирав дані про пересування німецьких військ через Нікополь. Згодом до них приєднався зв'язківець з-за лінії фронту Потиленко О. Протягом п'яти місяців діяли розвідники в окупованому місті, посилаючи десятки радіограм радянському командуванню з важливими даними про противника, а також викликали авіацію на бомбардування станції Нікополь, коли на ній скупчувалось багато німецьких ешелонів. За успішне виконання спеціального завдання розвідників було нагороджено орденами Бойового Червоного Прапора.

Маловідомою сторінкою в історії Нікопольського краю є діяльність Організації Українських Націоналістів у період його німецької окупації. Восени 1941 р. в м.Нікополь прибули представники похідної групи ОУН-Бандери на чолі з Уляною Тимченко, які особисто брали участь у створенні органів місцевого самоврядування і залучали до них місцевих жителів.

Осередок ОУН розгорнув приховану роботу з пропаганди ідеї відродження самостійної Української держави, створив легальну Нікопольську організацію «Просвіта», яка проводила виховну роботу з дітьми та підлітками з метою запобігання онімечування підростаючого покоління. Спочатку німці не чіпали виявлених ними активістів ОУН, оскільки в перші дні війни її керівництво заявило про свій намір боротись проти комуністичної диктатури.

Проте отримавши дані, що українські націоналісти в підпільній пропагандистській роботі закликають населення до антинімецької боротьби, гітлерівці заборонили «Просвіту» і почали переслідувати оунівців. У.Тимченко було заарештовано та вислано в Німеччину.

Проте нелегальна діяльність ОУН продовжувалась: створювались підпільні осередки в Нікополі, Марганці, селах Нікопольського та Томаківського районів, розповсюджувались антифашистські листівки,

роз'яснювались завдання національного руху.

Одним із районних провідників ОУН-Бандери в Нікополі був Вовк Ф.І., що працював до війни директором СШ № 9, а під час окупації – головним агрономом району і мав широкі зв'язки серед місцевих жителів. У Нікопольській підпільній окружній організації ОУН було на той час до 100 осіб. Восени 1943 р. німецька таємна польова поліція розгромила головну конспіративну квартиру в Нікополі по вул. Шевченка, № 73. Однак керівнику ОУН «Тимішу» з іншими підпільниками вдалося втекти. Частина членів ОУН за наказом керівництва виїхала на захід під виглядом біженців. Іншу частину українських підпільників-націоналістів, що залишилась, у 1944-1945 рр. було викрито і репресовано органами НКВС.

Довідка. Вовк Федір Іванович, 1903 р. народження. Уродженець Харківщини. З 1936 р. жив із сім'єю і працював директором СШ № 9 у м. Нікополі. Під час німецької окупації - головний агроном Нікопольського району. У липні 1944 р. на великому зборі Української Головної Визвольної ради обраний третім віце-президентом УГВР. У повоєнний час в еміграції – член Головного Проводу ОУН. Помер у 1979 р. Похований у м. Пітсбург, США.

У 1990-ті роки учні Ф.І. Вовка – Чернявський Ю.В. та Перепада П.Г. – зібрали документи про те, що у жовтні 1941 р. Вовк Ф., Шкандель Є. та Мізіна М. врятували від розстрілу німецькими есесівцями єврейську сім'ю з чотирьох осіб - вчительку Сару Бакст, її матір та двох синів За підтримки голови єврейської громади м. Нікополя О.І.Фельдмана документи було передано в Державу Ізраїль. За рішенням національного центру «Яд Вашем» Ф.І. Вовку, Є.М. Шкандель, М.П. Мізіній було присвоєно звання «Праведників народів світу» за врятування євреїв під час холокосту.

Нікопольська операція

Після визволення 25 жовтня 1943 р. міст Дніпропетровська та Дніпродзержинська від німецьких окупантів Верховний Головнокомандувач Збройними Силами СРСР І.Сталін наступного дня наказав командуванню 3-го Українського фронту вийти на лінію Кривий Ріг – Апостолово – Нікополь до 31 жовтня 1943 р.

У цей час стратегічна ситуація на південному фланзі радянсько-німецького фронту розвивалась на користь Червоної Армії. З'єднання 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Малиновського Р.Я.

наступали на Апостолово, Нікополь і Марганець, війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала армії Толбухіна Ф.І. нанесли тяжку поразку німецьким військам під Мелітополем і в Північній Таврії та вийшли до гирла Дніпра. Лише на південь від Нікополя німці зуміли утримати плацдарм довжиною до 120 км та шириною до 25-30 км, який обороняло 8 піхотних дивізій групи армій «Південь».

05 листопада 1943 р. Ставка Верховного Головнокомандування наказала командуванню 3-го та 4-го Українських фронтів розгромити Нікопольське угруповання німців та їх лівобережний плацдарм. Розгорнулись важкі кровопролитні бої. Зазнавши значних втрат, війська 4-го Українського фронту 28 листопада 1943 р. припинили наступ на німецькі позиції, розташовані за 30 км на південь від Нікополя.

Водночас частини 3-го Українського фронту, долаючи запеклий опір противника, повільно просувались на Апостоловському та Нікопольському напрямках. У кінці листопада 1943 р. 8-а гвардійська армія генерал-полковника Чуйкова В.І. вийшла на німецькі оборонні рубежі, що були за 50-60 км на північ від Нікополя.

Командування Нікопольського угруповання німецьких військ пропонувало верховному командуванню вермахта відступити з Нікопольського плацдарму та Дніпровської дуги, а також з Криму. Гітлер відхилив цю пропозицію, бо розраховував зберегти родовища Криворізького залізрудного та Нікопольського марганцевого басейнів для військової промисловості Німеччини, а також із зовнішньополітичних причин. Втрата Нікопольського плацдарму означала крах надій на деблокаду Кримського угруповання німецько-румунських військ і падіння авторитету Третього рейху серед керівників Румунії та Болгарії.

Дійсно, німецька окупаційна адміністрація максимально використовувала рудні багатства Нікопольщини. З 1941 р. по кінець 1943 р. в Німеччину було вивезено 1782 тис. т марганцю, що задовольнило до 88% потреб її військової промисловості. На одній з нарад у штабі групи армій «Південь», ще в березні 1943 р. Гітлер заявив командувачу генерал-фельдмаршалу Е. фон Манштейну: «... що стосується нікопольського марганцю, то його значення взагалі не можна оцінити. Втрата Нікополя (на Дніпрі, на південний захід від Запоріжжя) означала би кінець війни...» Але цей важливий регіон був конче потрібний і економіці Радянського Союзу. А

тому, незважаючи на недостатню забезпеченість танками, боєприпасами, перевагому бійців та командирів після боїв на Дніпрі, командування 3-го та 4-го Українського фронтів Червоної Армії мусило якнайшвидше виконувати накази Сталіна, що призводило до важких втрат.

05 грудня 1943 р. після жорстоких кровопролитних боїв частини 4-го гвардійського стрілецького корпусу 8-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта Глазунова В.О. вступили на територію сучасного Нікопольського району і зайняли с. Менделєєвку.

Подальшому наступу перешкоджав опорний пункт німецької оборони – висота 167,3 або Нечаєва Могила. Оборона німецької піхоти підтримувалася щільним вогнем 8 артилерійських батарей противника, розташованих в районі сіл Красіндорф і Лукіївка. Після кількох атак бійці 170-го та 172-го гвардійських стрілецьких полків 57-ї гвардійської стрілецької дивізії прорвалися до підніжжя висоти. Однак в ніч на 06 грудня 1943 р. німецькі війська силами 30 танків при підтримці 20 бронетранспортерів з піхотою прорвали оборону 78-ї гвардійської стрілецької дивізії в районі с.Менделєєвка, зайшли в тил наступаючим радянським військам та оточили два гвардійські стрілецькі батальйони в районі кургана Нечаєва Могила. Під час жорстокого бою ворог втратив 4 танки, 2 самохідні гармати, до 150 солдатів і офіцерів. Однак з оточення вирвалось кілька десятків радянських бійців, решта загинула і німецьке командування стабілізувало лінію фронту.

Наступний штурм Нечаєвої Могили 4-й гвардійський стрілецький корпус розпочав 19 грудня 1943 р. Одними з перших на курган увірвалась група бійців на чолі зі старшим лейтенантом Поцелуєвим І.М. Відбиваючи контратаки танків та піхоти противника, вони втратили більшість особового складу, проте протримались до підходу головних сил.

Протягом дня тривав запеклий бій, у результаті якого втрати ворога на ділянці 35-ї гвардійської стрілецької дивізії становили до 300 солдатів і офіцерів, а також 5 гармат та 7 кулеметів. Проте значні втрати були і серед особового складу дивізій 4-го гвардійського стрілецького корпусу. Згідно з наказом командування війська перейшли до оборони і почали закріплюватись на нових рубежах. Однак 21 грудня 1943 р. німецькі війська провели потужну контратаку силами 14 танків і двох батальйонів піхоти. Після запеклого бою вони прорвали оборону 57-ї гвардійської стрілецької дивізії, вийшли в тил

оборонцям висоти і оточили її. Незважаючи на великі втрати, радянські гвардійці вирвались з оточення, проте курган Нечаєва Могила було знову залишено німцям.

Німецьке командування 29 грудня 1943 р. вирішило відвести частину своїх військ від правобережної частини м. Запоріжжя і закріпитися на рубежі Нечаєва Могила – Томаківка – Біленьке. Тим часом війська 8-ї гвардійської армії швидко просунулись уперед, частини 6-ї армії генерал-лейтенанта Шльоміна І.Т. почали переправлятися на правий берег Дніпра. Сталін наказав посилити наступ і добитись вирішального успіху на Нікопольсько-Апостоловському напрямі. Але німецькі війська чинили запеклий опір і не мали наміру залишати свої позиції. Тому бої 29-31 грудня 1943 р. не призвели до значних наслідків, хоча після багатоденних бойових дій радянські війська зайняли с. Островку (с. Садовод).

03 січня 1944 р. Сталін наказує командуванню 3-го та 4-го Українських фронтів провести підготовку до нового наступу на 10-12 січня 1944 р.

У призначені дні знову загуркотіли важкі гармати і міномети. Під прикриттям вогневого валу в атаку пішли дивізії 8-ї гвардійської та 46-ї армій у районі с.Новомиколаївка (за 6 км на північ від с. Лошкарівка Нікопольського району), а на Нікопольському плацдармі – три армії 4-го Українського фронту – 28-а, 5-а ударна, 3-я гвардійська. Протягом кількох днів відбувалися кровопролитні бої. Радянські війська зуміли лише вклинитись в оборону німецьких військ на 6-7 км і зайняти с.Новомиколаївку, але прорвати оборону не змогли. Відсутність необхідної кількості танків не давали розвинути перші успіхи. Тому 17 січня 1944 р. бої тимчасово припинились.

3-й та 4-й Українські фронти поповнювались людьми, технікою, боєприпасами. Під Новомиколаївку було перекинуто із Північної Таврії 4-ї гвардійський механізований корпус. На той час лінія фронту 8-ї гвардійської армії проходила по рубежу: с. Ново-Ковно – с. Межуївка – с. Головно – с.Іванівка – с. Дружба; 6-ї Армії – с. Дружба – с. Охотниче – Могила Нечаєва – с. Миролюбівка – с. Сергіївка – с.Виводово – с. Біленьке. Проти них займали оборону частини шести піхотних дивізій 17-го та 30-го армійських корпусів 6-ї німецької армії. На південь від Нікополя 3-й гвардійській армії 4-го Українського фронту протистояли німецькі 4-й та 29-й армійський корпуси, що були об'єднані в оперативну групу «Шернер».

Розгромити противника під Нікополем, Апостолово, Кривим Рогом планувалось силами 3-го та 4-го Українських фронтів під час загального наступу в напрямі на Апостолово. Для цього було призначено 47 стрілецьких дивізій та 4 механізовані і танкові корпуси (705 тис. осіб, 238 танків, 7796 гармат і мінометів, 1333 літаки).

Загальна кількість німецьких військ 6-ї армії, які оборонялись на Нікопольсько-Криворізькому напрямках і на Нікопольському плацдармі складала 540 тис. солдат і офіцерів. Їх важке озброєння становили 324 танки, 2416 гармат і мінометів, 700 літаків. Польова оборона німців була споруджена в три лінії з опорними пунктами і численними вогневими позиціями.

30 січня 1944 р. дивізії 8-ї гвардійської армії розпочали розвідку боем. Це дало можливість радянським військам виявити вогневу оборону противника на напрямі головного удару і краще підготуватися до наступу.

Вранці наступного дня, після 50-ти хвилинної артилерійської підготовки, у рішучий наступ перейшли частини 29-го та 4-го гвардійських стрілецьких корпусів. Ламаючи опір ворога, бійці 27-ї гвардійської стрілецької дивізії (ком. – генерал Глебов В.С.) при підтримці 5-го окремого гвардійського важкого танкового полку (командир – підполковник Грецький П.П.) оволоділи населеним пунктом Бузулук та висотою 108,3, на якій було знищено опорний пункт оборони німецьких військ. Під час бою танковий полк втратив 20 танків, у тому числі 18 – підбитих або спалених, та 50 танкістів, яких було вбито або поранено. За вміле керівництво полком підполковнику Грецькому П.П. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

74-а гвардійська стрілецька дивізія (командир – полковник Кузін А.Т.) у взаємодії з 11-ю окремою танковою бригадою (командир – полковник Філіпенко Д.О.) прорвались у с. Приют, однак внаслідок контратаки противника змушені були відступити.

Успішними виявилися дії частин 47-ї гвардійської стрілецької дивізії (командир – Бобрук С.А.) та 57-ї гвардійської стрілецької дивізії (командир – Шемєнков А.Д.), які оволоділи опорним пунктом в с. Сорочино та висотою 100,8, вийшли на дорогу Лошкарівка–Сорочино. Під час прориву німецької оборони відзначився кулеметник гвардії сержант Горьков М.Ф. Під час наступу бійці 57-ї гвардійської стрілецької дивізії відбили контратаку

батальйону противника при підтримці танків та самохідних гармат. Особливо відзначився при цьому командир роти 172-го гвардійського стрілецького полку 57-ї гвардійської стрілецької дивізії молодший лейтенант Шатохін І.Г., який особисто підбив дві ворожі самохідні гармати і на чолі свого підрозділу увірвався в населений пункт Натальївка. Після запеклого нічного бою частини 57-ї гвардійської стрілецької дивізії у взаємодії з бійцями 88-ї гвардійської стрілецької дивізії (командир – генерал-майор Панков Б.М.) оволоділи с. Лошкарівка. Зустрівши жорстокий опір противника під хутором Звезда, командування 47-ї гвардійської стрілецької дивізії відмовилось від фронтальних атак, обхідним маневром обійшло позиції німецьких військ і оволоділо цим населеним пунктом у результаті рішучої атаки. Наслідком першого дня атак 8-ї гвардійської армії був прорив ворожої оборони на всій ділянці наступу на глибину до 4 км.

Вранці 01 лютого 1944 р. після 15-ти хвилинної артпідготовки наступ відновився з новою силою. У бій було введено додаткові сили. Особливо запекло оборонявся ворог під с. Приют. Кілька фронтальних атак успіху не мали. Село переходило з рук до рук. Новий командир 74-ї гвардійської стрілецької дивізії полковник Баканов Д.Є. прийняв рішення оточити опорний пункт німців. Незважаючи на сильний артилерійський та мінометний вогонь ворога, батальйони почали обходити позиції ворога. О 7.00 ранку пролунав сигнал загальної атаки. Долаючи опір противника, гвардійці увірвались у село і після рукопашної сутички с. Приют було звільнено. Частини 27-ї гвардійської стрілецької дивізії з боєм зайняли с. Красное, а 35-ї гвардійської стрілецької дивізії – хутір Петровський, де було знищено до 100 німецьких солдатів і офіцерів. До кінця дня війська 8-ї гвардійської армії зайняли з боєм ще кілька населених пунктів, у тому числі дуже важливу в системі оборони противника ст. Павлопілля і розширили прорив до 14 км у глибину. Частини німецьких 16-ї моторизованої, 123-ї та 46-ї піхотних дивізій зазнали важких втрат і були деморалізовані.

На командний пункт 8-ї гвардійської армії, розташований на Могилі Орловій, прибули командувач фронтом генерал армії Малиновський Р.Я. та представник Ставки ВГК маршал Радянського Союзу Василевський О.М. Ознайомившись з даними про дії гвардійців, Малиновський Р.Я. дав наказ про введення в бій 4-го гвардійського механізованого корпусу (нараховував 120 танків і самохідних гармат!) під командуванням генерал-лейтенанта

Танасчишина Т.О. Як зазначив у своїх спогадах Чуйков В.І., це і вирішило долю потужного угруповання гітлерівських військ, яке тривалий час утримувало позиції в районі Нікополя, які прикривали марганцеві рудні.

Наступного дня частини 8-ї гвардійської армії оволоділи 22 населеними пунктами, серед них: Мар'їн Дар, Семенівський, Христофорівка, Петрівка, хутір Зелений, хутір Головка, Войково, Будьонівський. Наступ відбувся у важких умовах раннього потепління і бездоріжжя (у результаті розкисання ґрунту просування техніки та людей було вкрай важким).

Ворог запекло боронив свої позиції, кидаючи в бій спеціальні підрозділи за підтримки самохідних гармат. У бою за с. Шевченково склалась критична ситуація, коли німці пішли в контратаку. Командир вогневого взводу артилерійської батареї 174-го гвардійського стрілецького підрозділу 57-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії старший сержант Ванічкін І.Д. відкрив вогонь по противнику і підбив дві штурмові гармати, чим врятував становище. Отримавши тяжке поранення, Ванічкін І.Д. залишався на бойовій позиції доти, доки не було відбито німецьку контратаку. За подвиги в бою гвардії старший сержант Ванічкін І.Д. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу 13 вересня 1944 р.

Долаючи бездоріжжя і опір відступаючого ворога, просувались на південь танкові і механізовані бригади 4-го гвардійського мехкорпусу. Танки 36-ї гвардійської танкової бригади під командуванням майора Івлієва І.Д. з десантом піхоти увірвались у с. Миронівку, де розгромили німецький батальйон. Ворог залишив на полі бою 530 солдатів і офіцерів вбитими і пораненими, 15 гармат, 430 автомашин з амуніцією та військовим спорядженням. Переслідуючи деморалізованого противника, радянські танкісти в кінці дня досягли північної околиці с. Шолохово та с. Кам'янки.

Коли передові танки досягли перших будинків с. Шолохово, окремі групи противника чинили неорганізований опір і поспішно відступили. У результаті виходу радянських військ до с. Шолохова ворог потрапив під загрозу повного оточення під Нікополем та Марганцем. 02 лютого 1944 р. Гітлер віддав наказ зруйнувати райони видобутку марганцю, вивезти всіх спеціалістів, а командуванню 6-ї армії – зайняти рубіж оборони по р. Кам'янка та р. Солоній. Безперечно, успішні дії військ 8-ї гвардійської армії та 4-го гвардійського мехкорпусу 02 лютого 1944 р. стали вирішальними в боях за м. Нікополь.

На інших ділянках фронту також точились жорстокі бої. Протягом 30 січня – 02 лютого 1944 р. частини 6-ї армії вели наступ в районі с. Красіндорф – Сергіївка. Ворог неодноразово переходив у контратаки за підтримки танків, чим стримував просування радянських військ.

Активно діяли на Нікопольському плацдармі війська 4-го Українського фронту, що перейшли в наступ 31 січня 1944 р. Дивізії 28-ї, 5-ї ударної та 3-ї гвардійської армій у деяких місцях вклинились в оборону противника, який чинив шалений опір. Найбільшого успіху досягли в смугі наступу 5-ї ударної армії, де було введено в бій 2-й гвардійський механізований корпус, що налічував 30 танків і самохідних гармат. Німецьку оборону було прорвано вглиб на 10-11 км. Особливо відзначилась 37-а гвардійська танкова бригада полковника Корбута П.Ю. Під час бою, в якому полковник Корбут П.Ю. брав участь особисто і був смертельно поранений, радянські танкісти знищили близько 300 німецьких солдатів і офіцерів, 18 танків і самоходних гармат, 47 гармат та мінометів.

Командування 8-ї гвардійської армії, отримавши повідомлення розвідки про те, що ворог розпочав відступ в західному та південно-західному напрямках, почало нарощувати силу ударів на південь, щоб досягти Дніпра та оточити і знищити Нікопольське угруповання противника. 03 лютого 1944 р. в бій вступили сили трьох корпусів. З великими труднощами 57-а гвардійська стрілецька дивізія вибила гітлерівців з с. Олександрівка і рудного селища, а 4-й гвардійський мехкорпус намагався пробитись вздовж залізничного полотна Шолохово-Нікополь. Противник контратакував гвардійців, його авіація бомбила тили армії.

Протягом ночі та наступного дня, долаючи опір противника та вогонь його артилерії, частини 35-ї, 47-ї, 57-ї гвардійських стрілецьких дивізій увірвались у с.Перевізькі Хутори, з боєм зайняли села Богданівку і Ольго-Іванівку, хутір Хмельницький, інші населені пункти. Бої продовжувались і в районі сіл Олександрополь, Криничувате та селища Дружба.

Незважаючи на втрати, противник затримав просування радянських військ і не дав їм перехопити дорогу Нікополь – Грушівський Кут – Нововоронцовка. У його бойових порядках з'явилися частини 111-ї піхотної та 3-ї гірськострілецької дивізій, перекинутих з Нікопольського плацдарму.

Отримавши 02 лютого 1944 р. повідомлення про те, що противник почав відступати в західному напрямку, командувач 6-ю армією Шльомін І.Т.

наказав командирам 60-ї гвардійської, 244-ї, 203-ї, 333-ї стрілецьких дивізій організувати переслідування ворога і вести наступ у напрямку Нікополя. Проте просування радянських військ стримувалось шаленим артилерійським вогнем противника, під прикриттям якого ворог послідовно відводив частини 125-ї та 294-ї піхотних дивізій на Марганець. Особливо важкі бої відбувались у смузі наступу 60-ї гвардійської стрілецької дивізії в районі селища Дружба та Нечаєва Могила.

05 лютого 1944 р. війська 46-ї армії генерала Глаголева В.В., що наступали праворуч від 8-ї гвардійської армії, добились значного успіху – штурмом оволоділи районним центром та залізничною станцією Апостолово та захопили великі трофеї. Того ж дня, повільно просуваючись уперед, частини 28-го гвардійського стрілецького корпусу 8-ї гвардійської армії оволоділи радгоспом «Брянський», селищем Чернишевський, хутором Бекентовка, селами Іванівка, Бекентовка №2, Кірово, Терноватка.

Набагато складнішим було становище в смузі наступу 4-го гвардійського стрілецького корпусу. Противник вводив у бій нові сили, контратакуючи гвардійців. Бійці 57-ї гв. стр. дивізії відбили дві контратаки піхоти і танків у районі Перевізьких Хуторів. 10 німецьких контратак у залізничного мосту ст. Чортомлик відбили бійці молодшого лейтенанта Шатохіна І.Г. Під час бою командир роти замінив загиблого бійця біля кулемету і особисто вів вогонь по атакуючим гітлерівцям. До кінця дня в живих залишилось десять бійців, але позицію було утримано. У тяжких умовах жорстокого опору просувались частини корпусу і зайняли села Олександрівку №1, Мар'їно, Катерино-Михайлівку, Ольгино, Путиліно-Богинівку. Після того як під с.Крутеньке великі сили гітлерівців пішли в контратаку, з'явилась загроза оточення передових підрозділів. На цьому напрямі діяла рота Героя Радянського Союзу гвардії лейтенанта М.Ф.Зонова. Командир особисто повів гвардійців у контратаку. Потрапивши в зону кулеметного вогню, М.Ф.Зонов загинув, але ворог відступив. Ціною особистого життя командир роти ліквідував загрозу оточення.

Довідка. Зонов Микола Федорович народився в 1923 р. в с. Юр'я Кемеровської області. У Червоній Армії з 1941 р. У діючій армії – з лютого 1943 р. У ніч на 01 жовтня 1943 р. командир саперного взводу 1-го гвардійського окремого повітрянодесантного батальйону 10-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії із взводом переправився через р. Дніпро у с. Переволочне Полтавської області і на правому березі брав участь у

відбитті контратаки противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 20 грудня 1943 р. Похований в с. Катеринівка Нікопольського району.

За успішний прорив німецької оборони та вихід у тил Нікопольського угруповання противника Наказом Верховного Головнокомандування від 06 лютого 1944 р. були представлені до почесного найменування «Нижньодніпровські»:

47-а гвардійська стрілецька дивізія (4 гв. ск 8 Гв. А. 3 УФ);

74-а гвардійська стрілецька дивізія (29 гв. ск 8 Гв. А. 3 УФ);

36-а гвардійська танкова бригада (4 гв. мк 3 УФ);

14-а гвардійська механізована бригада (4 гв. мк 3 УФ);

30-а гарматна артилерійська бригада (9 адп 8 Гв. А. 3 УФ);

19-а окрема винищувально-протитанкова артилерійська бригада (8 Гв. А. 3 УФ);

266-й гвардійський винищувально-протитанковий артилерійський полк (8 Гв. А. 3 УФ);

29-а гвардійська мінометна бригада (3 УФ);

45-й гвардійський мінометний полк (8 Гв. А. 3 УФ);

306-а штурмова авіаційна дивізія (9 зак 17 ПА 3 УФ).

Переслідуючи відступаючого ворога, частини 6-ї армії повільно просувались вперед. Бійці 60-ї гвардійської стрілецької дивізії оволоділи селами Охотниче, Томаківське, Лебединське, Могила Нечаєва, Мироліубівка, Пахар, Червоний, хутір Орлов. Розвиваючи наступ, бійці 203-ї стрілецької дивізії з боєм зайняли с. Борисівка, де захопили в полон 50 гітлерівців, а також взяли як трофеї 15 автомашин.

Полки 203-ї та 333-ї стрілецьких дивізій розгорнули бій за м. Марганець. Противник відводив свої частини під прикриттям сильного вогню. З 9.00 години ранку і до 16.00 німці вперто боронили с. Миколаївку. Не витримавши атак радянських підрозділів, після запеклих вуличних боїв противник відійшов до хутора Максимівка, де після двогодинного бою був в основному знищений.

Залишаючи бойову техніку та автотранспорт, німецькі частини під прикриттям артилерійського вогню відступали перед полками 203-ї та 333-ї стрілецьких дивізій. Радянські підрозділи завдяки рішучим маневрам підійшли до Закам'янки і зав'язали вуличні бої. За рудник «Максимівський» також йшли запеклі бої, які переходили в рукопашні сутички. І тільки

надвечір поле бою залишилось за радянськими військами.

Також жорстокі бої тривали на правому фланзі 6-ї армії, де, долаючи опір противника, повільно просувались полки 60-ї гвардійської стрілецької дивізії, які зайняли села Ново-Українку та Новоіванівку. Під час бойових дій загинув Герой Радянського Союзу Мизо В.І.

Довідка. Мизо В.І. народився 24.02.1915 р. в Усть-Каменогорську. У Червоній Армії – з 1942 р., на фронті – з червня 1942 р. 26 листопада 1943 р. заступник командира батальйону 185-го гвардійського стрілецького полку 60-ї гвардійської стрілецької дивізії капітан Мизо В.І. один із перших форсував Дніпро і в бою захопив плацдарм в районі с. Розумовка Запорізької області. За три дні боїв батальйон з боями просунувся на 14 км., відбив 13 контратак противника. 05.02.1944 р. в бою за с. Новоіванівку капітан Мизо В.І. був смертельно поранений. 22 лютого 1944 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Не менш масштабними були бої на Нікопольському плацдармі, де частини 3-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта Лелюшенка Д.Д. переслідували відступаючі війська противника. Уже в ніч з 04 на 05 лютого 1944 р. бійці 32-го стрілецького корпусу генерала Жеребіна Д.І. атакували опорні пункти оборони ворога – села Водяне та Кам'янку. Їм на допомогу було перекинуто батальйони 5-ї окремої гвардійської мотострілецької бригади підполковника Зав'ялова М.І. та 32-ї окремої гвардійської танкової бригади генерала Кисельова М.З. Противник кинув у контратаку більше ніж 50 танків з піхотою (більшість з яких – «тигри») і відкрив шалений вогонь по наступаючим радянським військам. Однак це були останні дні перебування ворога на лівому березі Дніпра. Зорієнтувавшись по ходу бою, що опір німців слабшає, командувач армії Лелюшенко Д.Д. дав наказ командиру 266-ї стрілецької дивізії полковнику Фоміченко С.М., а також Зав'ялову М.І. і Кисельову М.З. «на плечах» відступаючого противника прорватись до Дніпра і, захопивши наплавні засоби, форсувати ріку і звільнити Нікополь від німців. Інші дивізії 3-ї гвардійської армії повинні були форсувати Дніпро в західному і східному напрямі від Нікополя.

Дії авіаторів 17-ї та 8-ї повітряних армій слід відзначити як окрему сторінку в боях за Нікопольщину і на Нікопольському плацдармі. У листопаді 1943 р. під час особливо інтенсивних боїв на лівому березі Дніпра авіація 8-ї повітряної армії надавала допомогу наземним військам і здійснила 9600 бойових вильотів, під час яких знищила більше 300 танків, 1400 автомашин,

70 батареї польової артилерії та мінометів противника. Незважаючи на досить несприятливі метеорологічні умови в грудні (усього 2 льотні дні і три ночі) частини та з'єднання армії здійснили 4270 бойових вильотів, провели 65 повітряних боїв та збили 63 літаки противника.

Особливо потужним був наступ з повітря 19-20 грудня 1943 р., коли 100 бомбардувальників, 510 штурмовиків, 540 винищувачів атакували противника на плацдармі. Було підбито і знищено 85 танків, подавлено вогонь 40 батареї польової та 47 батареї зенітної артилерії. Штурмовики і винищувачі часто діяли в зонах суцільного зенітного вогню, внаслідок чого несли значні втрати. Так, 25 грудня 1943 р. під час штурмовки об'єктів противника в районі Нікополя загинув Герой Радянського Союзу Тараканчиков М.І.

Довідка. Тараканчиков М.І. народився 18.05.1919 р. у с. Борисовка Калузької області. У Червоній Армії – з 1938 р.. Закінчив Харківську військову авіаційну школу льотчиків та льотчиків-спостерігачів. На фронті – з листопада 1941 р. 01 листопада 1943 р. старший лейтенант Тараканчиков М.І. – заступник командира ескадрильї 686 штурмового авіаполку 289-ї штурмової авіадивізії – за 126 бойових вильотів та знищення значної кількості бойової техніки та живої сили противника був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Похований в с. Дніпровка Кам'янсько-Дніпропетровського району Запорізької області.

Під час обстрілу ворожого аеродрому групою винищувачів 43-го авіаполку під командуванням старшого лейтенанта Маковського С.І., літак лейтенанта Кузнецова І.Г. було підбито. Льотчик вимушений був піти на посадку на німецькій території. Маковський прийняв рішення – прийти на допомогу: приземлитися і взяти на борт свого літака Кузнецова, після чого здійснити злет. Лейтенант М.А.Андрющенко, прикриваючи вогнем місце посадки, не підпускав гітлерівців до літака Маковського. Після успішного зльоту старшого лейтенанта, Андрющенко М.А. супроводжував товариша на аеродром. За цей подвиг Маковський С.І. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а Кузнецов І.Г. та Андрющенко М.А. нагороджені орденами.

Подібний вчинок здійснив 12 грудня 1943 р. льотчик-винищувач 17-ї повітряної армії П.Т.Кальсін, який на літаку «Ла-5» вивіз з території противника за 40-50 км від лінії фронту гвардії старшого лейтенанта Баєвського Г.А., якого збив німецький «фокер».

У січні-лютому 1944 р., під час наступу війська 8-ї гвардійської та 6-ї армій підтримували 1-й та 9-й змішані авіакорпуси 17-ї повітряної армії. Незважаючи на несприятливі погодні умови, льотчики здійснювали бойові та штурмові удари по противнику і при цьому несли втрати.

02 лютого 1944 р. командир ескадрильї 237-го штурмового авіаполку 305-ї штурмової авіадивізії К.Шакурський виконував наказ по знищенню ешелону з боєприпасами на захід від Нікополя. Снаряд зенітної артилерії підбив літак, у результаті чого той спалахнув. Тоді Шакурський спрямував палаючий «Іл-2» на ешелон і ціною власного життя знищив його. Разом із ним загинув і стрілець Черняк Д.О.

03 лютого 1944 р. льотчик 951-го штурмового авіаполку молодший лейтенант Шурганов О.О. у районі с.Таганка Криворізького району спрямував підбитий літак у місце скупчення живої сили і техніки противника.

06 лютого 1944 р. командир ескадрильї 955-го штурмового авіаполку 305-ї штурмової авіадивізії капітан В.В.Яцина спрямував палаючий літак у ворожі траншеї. Разом з ним смертю хоробрих загинув стрілець Биков В.А.

У цей день особливо інтенсивно діяли авіатори. Ескадрилья капітана Н.Н.Дьяконова здійснила штурмовку колони автомашин противника, яка відходила з Нікополя по дорозі на захід. Незважаючи на сильний зенітний вогонь, за першим заходом 6 штурмовиків знищили до 30 автомашин. Протягом дня група Дьяконова зробила ще 4 бойових нальоти на цю колону, затримавши її на 10 годин, що не дало можливості німцям відвезти техніку.

Одночасно на бомбардування понтонних переправ противника на південь від Нікополя і Довгалівки, а також дерев'яного мосту в районі с.Ушкалки вилетіли двадцять штурмовиків 5-ї гвардійської штурмової авіадивізії під прикриттям 16 винищувачів 288-ї винищувальної авіадивізії. Завдяки потужному удару радянських льотчиків переправи противника було зруйновано.

Під час боїв на Нікопольському плацдармі з 01 по 08 лютого 1944 р. льотчики 8-ї повітряної армії здійснили 1647 бойових вильотів. Активно підтримували наземні війська штурмовики 1-ї гвардійської штурмової дивізії полковника Пруткова С.О. та 7-го штурмового авіакорпусу, винищувачі 6-ї гвардійської винищувальної авіадивізії та 3-го винищувального авіакорпусу генерал-лейтенанта Є.Я.Савицького.

06 лютого 1944 р. дві групи штурмовиків 1-ї гвардійської штурмової

авіадивізії під командуванням лейтенанта Коломойця В.Ф. та лейтенанта Мінакова Д.П. подавили три зенітні батареї та зруйнували бомбовими ударами переправу противника у с.Велика Лепетиха. Обидві групи без втрат повернулися на свій аеродром. Унаслідок дій льотчиків організований відступ ворога було тимчасово порушено.

Німецьке командування продовжувало зосереджувати бойові групи в районі Перевізькі Хутори – Перевізька Балка і за підтримки танків і штурмових гармат вогнем і контратаками не давало військам 8-ї гвардійської армії пробитися до Дніпра. Водночас німці відводили головні сили 258-ї, 306-ї, 387-ї, 125-ї та 294-ї піхотних дивізій по дорозі Нікополь – Грушевський Кут. 07 лютого 1944 р. противник переправив з Кам'янки в Нікополь останні частини 3-ї гірсько-стрілецької, 302-ї та 17 піхотних дивізій та 50 танків, що відійшли також на захід, після чого підірвав мости через Дніпро. На полі бою залишилися сотні вбитих німецьких солдатів і офіцерів, багато знищеної техніки. Відтак до вечора східна частина Нікопольського плацдарму противника перестала існувати.

Під час бойових дій 30 січня – 07 лютого 1944 р. 3-я гвардійська армія втратила вбитими та пораненими тисячі бійців і командирів. Не чекаючи, поки закінчиться остаточне знищення окремих груп противника, генерал-лейтенант Лелюшенко Д.Д. наказав бійцям якнайшвидше підготуватися до останнього бою за Нікополь.

Того ж дня війська 6-ї армії вперто просувались на нікопольському напрямі. Після дводенних боїв бійці 244-ї стрілецької дивізії вибили німців з с.Дмитрівка, полки 203-ї та 333-ї стрілецьких дивізій зайняли с.Червоногригорівку, роз'їзд «Пиролозит», підійшли до північної околиці Нікополя – с. Новопавлівка, де противник запекло оборонявся. Суттєві перешкоди для радянських військ створював німецький артилерійський бронепотяг, який прикривав відхід своїх військ.

Тільки після третьої атаки 592-й стрілецький полк 203-ї стрілецької дивізії майора Лемби П.Т. прорвав оборону противника і оволодів висотою 54,2. Далі для полку відкривався тільки один напрям – на станцію Нікополь. Інші підрозділи дивізії просувались на Нікополь вздовж шосе.

Також у напрямі залізничної станції діяли бійці 333-ї стрілецької дивізії. Розвідники проникли в розташування противника, вивчили обстановку і після повернення доповіли: головні сили ворога відійшли з

міста, для прикриття свого відступу німці залишили невеликі групи; місто горить, особливо поблизу станції.

О 23.00 07 лютого 1944 р. раптовою атакою бійці 203-ї та 333-ї дивізії захопили станцію Нікополь. Німці не встигли замінювати та підірвати залізничне полотно та уцілілі будівлі. Було захоплено трофеї: 2 ешелони, 80 автомашин, знищено 36 гармат, 14 мінометів, 27 кулеметів, взято в полон 162 гітлерівця. У цьому бою загинули командир батальйону 203-ї стрілецької дивізії Печорський В.М. та командир взводу 1118-го стрілецького полку 333-ї стрілецької дивізії Перевозников А.Г., що було непоправною втратою для батальйону.

Довідка. Перевозников А.Г. народився в 1911 р. в м. Барабінську Новосибірської області. У діючій армії – з липня 1941 р. Під час форсування Дніпра 26.11.43 р. Перевозников А.Г. організував переправу взводу на правий берег Дніпра в районі с. Войськове Дніпропетровської області. Разом із бійцями закидав гранатами окопи противника, знищив кулеметну позицію, під час бою за плацдарм керував діями взводу, який відбивав німецькі контратаки. 22 лютого 1944р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Меморіальну дошку встановлено на ст. Нікополь.

Оволодівши станцією Нікополь, бійці 203-ї та 333-ї стрілецьких дивізій зав'язали бій з відступаючим противником на вулицях міста. 08 лютого 1944 р. близько 2 год. 30 хв. вийшли на південну околицю міста. Назустріч їм через плавні просувались бійці 3-ї гвардійської армії. Ввечері 07 лютого підрозділи 5-ї окремої гвардійської мотобригади почали просування через плавні. Кожний з батальйонів мав по 2-3 човни, 4-5 плотів. Першими йшли бійці 3-го батальйону гвардії майора Надежкіна Г.М., завданням якого було захопити плацдарм на території Нікополя та прорватись до залізничної станції. Другий батальйон, який знаходився праворуч від них повинен був форсувати Дніпро та захопити переправу в районі Довгалівки. Перед 1-им батальйоном ставилося завдання вийти на правий берег у районі сіл Сулицьке, Лапинка.

Подолавши важкий шлях через залиті водою плавні, 3-й батальйон почав форсувати Дніпро безпосередньо навпроти міста. У першому човні, що дістав берега, були добровольці на чолі з гвардії сержантом Свечкарьовим О.І., Мірошніченком І.І., Михайлюченком А.Є., старшим сержантом Хохловим К.М. До місця висадки підбігло кілька німецьких солдат, намагаючись захопити гвардійців у полон. Однак десантники вогнем

із автоматів знищили їх. Плацдарм в Нікополі було захоплено.

Інший плацдарм захопила група розвідників 5-ї окремої гвардійської мотобригади на чолі з гвардії старшим сержантом М.Мартиновим. Незважаючи на обстріл, бійці допливли на човні до берега і знищили вогневу позицію противника.

За першими десантниками на нікопольський берег почали переправлятися інші підрозділи, а також командування бригади. Артилерійські гармати ворога, що були розташовані на північ від Лапинки, відкрили вогонь по переправі. Але це не зупинило стрілецькі роти, які просувались вулицями міста. Переправу всіх сил бригади організував 322-й армійський інженерний батальйон майора Засімука. Велику допомогу бійцям бригади надавали нікопольці, які на своїх човнах переправляли солдат та офіцерів, їх зброю та спорядження. Найбільше рейсів через Дніпро зробили В.Чорна, К.Горобець, Л.Дядик, В.Череп (кожна по 20 рейсів).

На правий берег висадились і знищили вогневі позиції німців група бійців 266-ї стрілецької дивізії у складі Юсупова, Чудового, Пушина, Сокова, Куца, під командуванням старшого сержанта Шевельова, які зайняли плацдарм. Відповідно до наказу командира батальйону 1008-го стрілецького полку капітана Красуцького Є.І., переправився весь батальйон, який почав просуватись вулицями міста. Водночас у Нікополі діяла ще одна група бійців 266-ї стрілецької дивізії, яка захопила в полон команду німецьких підричників.

Під час просування по Нікополю, група гвардії сержанта Свечкарьова О.І. перехопила відступаючу групу німецьких солдат і вогнем впритул знищила її. Розвідники 2-го батальйону встановили Червоний прапор над будинком Нікопольського виконкому ради депутатів трудящих.

Невдачею закінчилося форсування Дніпра і перехід через плавні батальйону 32-ї окремої гвардійської танкової бригади. Внаслідок сильного вогню противника батальйон зазнав суттєвих втрат, тому десант танкістів успіху не мав.

У нічному бою в Нікополі з'єдналися бойові підрозділи 6-ї армії 3-го Українського фронту та 3-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту. Під ранок бій відбувався на західній околиці міста, де відступаючі гітлерівці намагалися стримати просування радянських частин.

В цілому в боях під Нікополем німецькі війська втратили більше 15

тисяч солдатів та офіцерів убитими, пораненими та полоненими. Війська Червоної Армії знищили або захопили в полон 77 танків і штурмових гармат, 900 артилерійських гармат, 840 мінометів, 4000 гвинтівок, тисячі автомашин та іншої бойової техніки.

08 лютого 1944 р. наказами №71 і №72 Верховного Головнокомандування військам 3-го та 4-го Українського фронту, які брали участь у боях за м. Нікополь та в ліквідації Нікопольського плацдарму, було оголошено подяку та на їх честь у Москві здійснено два салюти по 12 артилерійських залпів з 124 гармат: перший – о 20.00, другий – о 21.00.

Наказами Верховного Головнокомандування Збройними силами СРСР №28 та №29 від 13 лютого 1944 р. військовим частинам і з'єднанням Червоної Армії, які відзначилися в боях за визволення м. Нікополя та ліквідації Нікопольського плацдарму німців було присвоєно почесні найменування «Нікопольські»:

- по 3-му Українському фронту:
- 11-й окремій танковій бригаді (8 гв А);
- 3-й зенітній артилерійській дивізії РГК (8 гв А);
- 370-му армійському інженерному батальйону (6 А);
- 326-му армійському інженерному батальйону (8 гв А);
- 62-й окремій інженерно-саперній бригаді (8 гв А);
- 39-му окремому розвідувальному авіаційному полку (17 ПА).
- по 4-му Українському фронту:
- 61-й стрілецькій дивізії (10 гвск 28 А);
- 243-й стрілецькій дивізії (34 гвск 3 Гв А);
- 37-й гвардійській танковій бригаді (2 гвмк 5 Уд А);
- 7-й винищувально-протитанковій артилерійській бригаді (5 Уд А);
- 526-му артилерійському мінометному полку (3 Гв А);
- 25-му гвардійському мінометному полку (28 А);
- 322-му армійському інженерному батальйону (3 Гв А);
- 3-му винищувальному авіакорпусу (8 ПА);
- 289-й штурмовій авіадивізії (7 ШАК 8 ПА);
- 31-му гвардійському винищувальному авіаполку (6 Гв ВАД 8 ПА)

За мужність і героїзм у боях за м. Нікополь було присвоєно звання Героя Радянського Союзу гвардії майору Надежкіну Г.М., гвардії старшому сержанту Хохлову К.М., гвардії сержанту Свечкарьову О.І., Мартинову М.І.,

гвардії рядовим Мірошніченку І.І., Михайлюченку А.Є., капітану Красуцькому Є.І.

Також за успішні бойові дії по розгрому Нікопольського угруповання німецьких військ та ліквідації Нікопольського плацдарму указом Президії Верховної Ради СРСР були нагороджені орденом Червоного Прапора:

- 4-й гвардійський механізований корпус (3 УФ);
- 5-й окремий гвардійський танковий полк (3 УФ);
- 103-й гвардійський гарматний артилерійський полк (6 А 3 УФ);
- 288-а винищувальна авіаційна дивізія (1 зак 17 ПА 3 УФ);
- 262-а нічна бомбардувальна авіаційна дивізія (17 ПА 3 УФ);
- 5-а гвардійська штурмова авіаційна дивізія (1 зак 17 ПА 3 УФ);
- 11-а штурмова інженерно-саперна бригада (8 Гв. А 3 УФ);
- 32-а окрема гвардійська танкова бригада (3 Гв. А 4 УФ);
- 50-а гвардійська стрілецька дивізія (3 Гв. ск 5 Уд. А 4 УФ).

08 лютого 1944 р. значного успіху досягла 39-а гвардійська стрілецька дивізія, яка після бойових дій зайняла районний центр с. Чкалово. Ворог втратив близько 800 солдатів і офіцерів, 18 гармат, 10 кулеметів, 200 автомашин, військовий склад.

У той же день частини 74-ї, 47-ї, 35-ї гвардійських стрілецьких дивізій, 15-ї гвардійської мехбригади відбивали запеклі контратаки противника, який кидав у бій відступаючі частини з Нікопольського плацдарму. Окремі населені пункти, зокрема Перевізькі Хутори, переходили з рук до рук. Під час однієї із атак рота Шатохіна І. потайки підійшла до села, увірвалась на його вулиці та зав'язала рукопашний бій з німцями. Шатохін особисто знищив дев'ять солдатів і одного офіцера, однак був смертельно поранений.

Довідка. Шатохін Іван Григорович народився у с. Орловка Курської області. У Червоній Армії – з липня 1941 р. На фронті – з грудня 1942 р. За героїзм і мужність у боях під час Нікопольської операції командир роти 172-ї гвардійського стрілецького полку 57-ї гвардійської стрілецької дивізії молодший лейтенант Шатохін І.Г. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу 03 червня 1944 р. Похований у с. Перевізькі Хутори (м. Орджонікідзе).

Певний перелом наступив 09 лютого 1944 р., після того як частини 8-ї гв. армії з боєм зайняли с. Кисличувате, Січове, колонію Катеринівку, вели інтенсивний обстріл позицій противника.

З'єднання 6-ї армії, посилені частинами 3-ї гвардійської армії, яку було

розформовано 09 лютого 1944 р., поступово, під сильним вогнем противника, просувались уперед. Ворог відступив із с. Олексіївка, Старозаводського, знищивши майже всю свою техніку.

Через Дніпровські плавні до старовинних українських сіл Покровське, Капулівка пробивалися бійці 243-ї стрілецької дивізії. Першим просувався 912-й стрілецький полк, проте увірватися в с. Покровське йому завадила глибока затока і річка. Тоді передові групи звернулися за допомогою до місцевого населення. Жінки і діди почали діставати з води затоплені ними човни. Через півгодини з'явилося більше двадцяти човнів з добровольцями-перевізниками. А ще через деякий час пригнали з плавень і паром. Переправившись на другий берег, полк раптовим ударом увірвався в село і зав'язав вуличний бій. Водночас за 912-м стрілецьким полком почали переправлятися інші підрозділи дивізії. Через дві години с. Покровське було очищено від німців, більше ніж 250 солдатів і офіцерів противника було взято в полон, а також як трофеї – залишене ворогом військове майно. У той же день було зайнято і с. Капулівку.

Також жорстокий бій тривав на околиці с. Грушевий Кут, куди вдалося пробитися через плавні частині 59-ї гвардійської стрілецької дивізії. Німецьке командування розуміло, що черговий натиск гвардійців з півдня може призвести до оточення його військ, які відступали з Нікополя. Гітлерівці відтіснили десантників до плавнів і прорвалися до штабу 178-го гвардійського стрілецького полку. Перший помічник начальника штабу полку гвардії капітан Бахірев В.М. вдало організував оборону, в результаті якої контратаку противника було відбито. У цьому бою його було смертельно поранено.

Довідка. Бахірев В.М. народився 23 листопада 1923 р. в с. Мала М'ясиха Горьківської області. У Червоній Армії – з 1941 р., на фронті – з грудня 1941 р. За героїзм та мужність у боях по ліквідації Нікопольського плацдарму гвардії капітану Бахіреву В.М. посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу 03 червня 1944 р. Похований в с. Ленінське Апостоловського району Дніпропетровської області.

Зранку 10 лютого 1944 р відновилися бої за Перевізькі Хутори і станцію Чортмлик. Фронтальні атаки військ 6-ї армії було відбито вогнем противника і успіху не мали. Просування військ 8-ї гвардійської армії противник відбивав контратаками своїх батальйонів. Окремі населені пункти переходили з рук до рук. Лише вночі на 11 лютого 1944 р. дивізії

4-го гвардійського стрілецького корпусу зламали опір німців і до 9.00 години ранку зайняли з боєм Перевізькі Хутори, с. Перевізьку Балку і станцію Чортомлика, а також захопили 2 ешелони, 20 гармат, 1000 автомашин. Німецькі підрозділи організовано залишили свої позиції і перейшли на лівій берег Базавлука, де підготували оборонний рубіж. Бої відкотились на захід.

Нікополь на завершальному етапі Другої світової війни

Для нікопольців наступила пора відбудови краю, пошматованого воєнним лихоліттям. У Нікополі було зруйновано близько 900 будинків, спалено цехи Трубного заводу та заводу ім. Леніна, інших підприємств, багато шкіл, установ тощо. Загальні матеріальні втрати становили близько одного мільярда карбованців. Війна завдала величезних втрат господарствам Чкаловського (Нікопольського) району – зруйновано 19 шкіл, 106 колгоспних будинків, 518 селянських хат і приміщень. Загальні збитки народному господарству району становили 944 млн. 929 тис. карбованців. Значно було пошкоджено марганцеві рудники і шахтарські селища. Загальна кількість збитків, нанесених гітлерівцями м.Марганцю, склала 158 млн. карбованців.

На Нікопольщину прибули оперативні групи партійних і радянських працівників, органів НКВС-НКДБ, які проводили організаційні заходи по відновленню роботи підприємств, установ тощо та контролю за ними і населенням міста. В умовах військового часу нікопольці налагоджували свій побут, прибирали знищену та спалену військову техніку, ремонтували будинки, шляхи, залізничні станції, промислові підприємства. Вже 19 лютого 1944 р. в 17 школах та педагогічній школі Нікополя розпочався навчальний рік, згодом відновили роботу індустріальний технікум, культурні та медичні заклади. У місті протягом певного часу були розташовані медико-санітарні частини Червоної Армії. Над багатьма пораненими бійцями та командирами взяли шефство нікопольські школярі.

Загиблих в бою за Нікополь радянських бійців і командирів Червоної армії поховали у великих братських могилах по вул. К. Маркса.

Тривала напружена робота по відновленню 5 шахт рудника ім. С.Орджонікідзе та 4 шахт рудника ім. Ворошилова. Уже під кінець 1944 р. видобуток марганцю забезпечив потреби відновленої металургійної промисловості Наддніпрянщини та Донбасу.

Великою допомогою у відновленні господарства Нікопольщини були

матеріальні ресурси, надіслані зі східних районів країни: МС, прокатне та шахтне устаткування, транспортні механізми. Відновили свою роботу хлібозаводи, м'ясокомбінати. Напередодні Нового 1945 р. цех холодного волочіння Трубного заводу випустив першу трубу!

Фронт вимагав людей. З моменту вступу військ Червоної Армії на Нікопольщину в лютому 1944 р. і до кінця війни військовий комісаріат мобілізував 6800 осіб. Всього під час бойових дій на фронті загинуло, померло від ран і пропало безвісти 9321 мешканець м. Нікополя, м. Марганця, м. Орджонікідзе та Нікопольського району.

**Герої Радянського Союзу і Соціалістичної праці – уродженці
и. Нікополя та інших населених пунктів краю, які навчались або
працювали в місті і були призвані Нікопольським ОМВК в РСЧА, а
також проживали у повоєнний час у м. Нікополі і м.Марганці**

Таран Павло Андрійович народився 18 жовтня 1916 р. в с. Шолохово Нікопольського району. Закінчив семирічку, працював на Нікопольському Південнотрубному заводі. У Червоній Армії з 1937 р. Закінчив Качинську військову авіаційну школу льотчиків у 1938 р. Брав участь у бойових діях у Західній Україні та Західній Білорусії в 1939 р., радянсько-фінляндській війні 1939-1940 рр., Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Під час бойових дій здійснив 368 бойових вильотів, знищив 33 літаки та багато воєнних об'єктів. За 71 бойовий виліт льотчик 81-го далекобомбардувального авіаполку старший лейтенант Таран П.А. у 1942 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. За здійснення ще 125 успішних бойових вильотів гвардії майору авіації Тарану П.А. 13 березня 1944 р. було присвоєно звання двічі Героя Радянського Союзу. У 1949 р. на батьківщині льотчика в с. Шолохово встановлено його бюст (автори – Шапошніченков С. та Ткачов Г.).

Баранов Микола Васильович народився в с. Дерябіно Ярославської області. У Червоній Армії з 1918 по 1927 рр. та з 1941 по 1945 рр. Учасник громадянської війни. У 1927-1941 рр. на державній та партійній роботі. Під час бойових дій у Кримській операції 1372-й стрілецький полк під командуванням підполковника Баранова М.В. відзначився при штурмі Сапун-гори у м.Севастополі. 07 травня 1944 р. після трьохгодинного бою підрозділи полку знищили багато живої сили і техніки противника. 24 березня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Борзенко Сергій Олександрович народився 19 липня 1909 р. в м. Харкові, закінчив початкову середню школу та школу ФЗН,

електротехнічний інститут, працював у газеті. У Червоній Армії – з червня 1941 р. В ніч на 01 листопада 1943 р. кореспондент газети 18-ї армії «Знамя Родины» майор Борзенко С.О. з першим десантним загonom 318-ї стрілецької дивізії висадився під м. Керч. На захопленому з боєм плацдармі щодня брав участь у відбитті 17-19 атак противника. Замінив загиблого командира десанту, продовжував виконувати редакційне завдання. 17 листопада 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Бриль Микола Харлампійович народився 05 лютого 1921 р. в м. Нікополі, закінчив 8 класів, у 1938 р. – школу ФЗН, працював на Південнотрубному заводі. У Червоній Армії – з травня 1941 р. 01 серпня 1944 р. при форсуванні р. Вісла на південь від м. Магнушев командир відділення 89-ї гвардійської окремої роти зв'язку 57-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії старший сержант Бриль М.Х. двічі прокладав через ріку лінію зв'язку під щільним вогнем противника і забезпечив зв'язок командування з передовими частинами. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24 березня 1945 р.

Гончар Іван Олексійович народився 21 вересня 1921 р. в Нікополі. Закінчив 7 класів, працював на Південнотрубному заводі. У Червоній Армії з 1941 р., закінчив Чугувівську авіаційну школу пілотів у 1943 р., на фронті з червня 1941 р. Під час бойових дій командир ланки 89-го гвардійського винищувального авіаполку 7-ї гвардійської винищувальної авіадивізії гвардії старший лейтенант Гончар І.О. здійснив 87 бойових вильотів, у 28 повітряних боях знищив 16 літаків противника. 20 квітня 1945 р. під час виконання бойового завдання над містом Берлін загинув. Похований на військовому цвинтарі у м. Любско (Польща). 27 червня 1945 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Нікополі на будинку школи № 11, де вчився у 1929-1936 рр. Гончар І.О., встановлено меморіальну дошку (вул. Лапинська, 130), а також його ім'я викарбовано на пам'ятнику воїнам-трубникам у м. Нікополі.

Гострий Олександр Васильович народився 21 листопада 1912 р. у м. Нікополі, з 1929 р. розпочав трудову діяльність помічником коваля в артілі, з 1930 р. – в паровозному депо ст. Нікополь, у 1934-1937 рр. – в РСЧА. У 1937 р. повернувся в Нікополь, потім працював у депо ст. Джанкой Кримської АРСР, з червня 1941 р. – в залізничних військах. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 листопада 1943 р. за особливі заслуги у забезпеченні перевезень для фронту і народного господарства та видатні досягнення у відновленні залізничного господарства у важких умовах

військового часу Гострому О.В. було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці з врученням ордена Леніна і золотої медалі «Серп і молот».

Гудзь Порфірій Мартинович народився 23 лютого 1902р. в с. Олександрівка Нікопольського району Дніпропетровської області (нині - місто Покров), закінчив семінарію. У Червоній Армії – з 1918 р., учасник громадянської та радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. На фронті – з червня 1941 р. Вночі на 22 вересня 1943 р. 8-ма стрілецька дивізія під командуванням гвардії полковника Гудзя П.М. форсувала Дніпро в районі с. Навози Дніпровські Чернігівської області, а потім, переслідуючи противника, форсувала р. Прип'ять і захопила плацдарм, який утримувала до підходу головних сил 13-ї армії. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 16 жовтня 1943 р.

Долина Марія Іванівна народилась 18 грудня 1920 р. в с. Шаровка Омської області, навчалася в місті Дніпропетровську. У 1939 р. закінчила Херсонську авіаційну школу, після чого працювала льотчиком-інструктором Дніпропетровського, Нікопольського аероклубів ТСОАВІАХІМ. У Червоній Армії з 1941 р. У 1942 р. закінчила Енгельську військову авіашколу. Під час бойових дій заступник командира ескадрильї 125-ої гв. бомбардувальної авіадивізії гвардії капітан авіації Долина М.І. здійснила 63 бойових вильоти, скинула на об'єкти противника 45 тонн бомб, у 6 повітряних боях знищила у групі 3 винищувачі противника. 18 серпня 1945 р. їй присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Карамушка Петро Григорович народився 25 травня 1916 р. в с. Грушівка (нині с.Ленінське) Апостоловського району. Закінчив Миколаївський залізничний технікум у 1935 р., працював на ст. Апостолово, у м. Нижній Тагіл. У Червоній Армії – з квітня 1940 р.; на фронті – з червня 1941 р. У ніч на 23 вересня 1943 р. помічник командира взводу 196-ї окремої розвідроты 112-ї стрілецької дивізії старший сержант Карамушка П.Г. переправився через Дніпро на північ від м.Києва та здобув цінні дані про противника. Під час боїв на плацдармі в с. Ясногородка Київської області брав участь у відбитті ворожих контратак. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 17 жовтня 1943 р.

Киселенко Петро Євдокимович народився в 1919 р. в с. Ісайки Київської області. Закінчив семирічну школу, школу ФНЗ, працював електрослюсарем, а також закінчив аероклуб. У Червоній Армії з 1940 р., закінчив Херсонську військову авіаційну школу пілотів. На фронті з квітня 1942 р. Під час бойових дій заступник командира ескадрильї 237-го штурмового авіаполку 305-ої штурмової авіадивізії старший лейтенант

Кисиленко П.Є. здійснив 106 бойових вильотів, під час яких знищив 95 автомашин, 16 танків, 15 гармат противника. 18 серпня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Концевой Зіновій Абрамович народився 12 липня 1903 р. в м. Нікополь Катеринославської губернії (нині Дніпропетровської області) в сім'ї службовця. Єврей. Освіта неповна середня. У Червоній Армії з 1920 р. Член ВКП (б) / КПРС з 1920 р. Учасник Громадянської війни. У 1926 році закінчив військово-інженерне училище. У 1926-1930 рр. командував інженерними підрозділами та частинами. У 1935 р. закінчив Військово-інженерну академію. У 1936-1940 рр. служив на посаді дивізійного інженера стрілецької дивізії. Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941 р. У 1941-1942 рр. – начальник штабу саперної армії, в 1942-1943 рр. – начальник штабу інженерних військ Сталінградського та Центрального фронтів, в 1944-1945 рр. – начальник інженерних військ 60-ї армії (Центральний фронт). У вересні 1943 року при форсуванні р. Дніпра на північ від Києва під безпосереднім керівництвом начальника інженерних військ 60-ї армії полковника Концевого З.А. було своєчасно наведено чотири наплавних моста, що дозволило швидко почати переправу військ, транспорту і артилерії на плацдарм. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 17 жовтня 1943 року за вміле керівництво інженерними військами армії. Помер 5 лютого 1990. Похований у Москві на Хованському Центральному кладовищі.

Лозовський Віктор Артемович народився 21 січня 1923 р. в с.Нікольське Солонянського району Дніпропетровської області. У 1939 р. закінчив 3 курси Нікопольського сільгосптехнікуму. У Червоній Армії з жовтня 1940 р. У 1942 р. закінчив Чугуївську військову авіаційну школу льотчиків, на фронті – з травня 1943 р. Під час бойових дій заступник командира ескадрильї 431-го винищувального авіаційного полку 288-ої винищувальної авіадивізії капітан авіації Лозовський В.А. здійснив 327 бойових вильотів, у 42 повітряних боях знищив 19 літаків противника. 23 лютого 1948 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Матюк Арсен Васильович народився в 1914 р. в с. Капулівка Нікопольського району, закінчив початкову середню школу, працював слюсарем в МТС. У Червоній Армії – з червня 1942 р. На фронті – з липня 1943 р. 28 вересня 1943 р. червоноармієць 234-го гвардійського стрілецького полку 76-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії рядовий Матюк А.В. під вогнем противника брав участь у форсуванні Дніпра в районі с. Миси Репкінського району Чернігівської області. Під час бою на плацдармі заступив полеглого командира і, відбивши контратаку противника, сприяв

переправі основних сил полку. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15 січня 1944 р. Помер 12 липня 1974 р., похований на цивільному цвинтарі м. Нікополя.

Мелешко Олег Іванович народився 22 червня 1917 р. в м. Нікополі. Закінчив семирічну школу, школу ФЗН, працював електрозварювальником на заводі. У Червоній Армії з 1940 р. У 1941 р. закінчив Качинську військову авіаційну школу пілотів. На фронті з травня 1942 р. Під час бойових дій командир ланки 20-ї гвардійської бомбардувальної авіадивізії гвардії лейтенант Мелешко О.І. здійснив 224 бойових вильоти на розвідку та бомбардування військово-промислових об'єктів противника. 15 травня 1946 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Носаль Євдокія Іванівна народилась 13 березня 1918 р. в с. Бурчак Михайлівського району Запорізької області. Навчалась у Нікопольському педучилищі. Закінчила курси аероклубу, Херсонську авіашколу в 1940 р., після чого працювала інструктором Нікопольського аероклубу. У Червоній Армії з 1941 р. Зробила 354 бойових вильоти на бомбардування німецьких військ. Загинула

Путько Микола Савелійович народився 25 жовтня 1918 р. в м. Нікополі, закінчив семирічну школу і школу ФЗН. Працював фрезерувальником на заводі. У Червоній Армії з 1939 р. У 1940 р. закінчив Качинську військову авіаційну школу пілотів, на фронті – з червня 1941 р. Під час бойових дій заступник командира ескадрильї 106-го гвардійського винищувального авіаполку 11-ї гвардійської винищувальної авіадивізії гвардії старший лейтенант авіації Путько М.С. здійснив 450 бойових вильотів, у повітряних боях знищив 21 літак противника. 27 червня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Рижий Леонід Кирилович народився 23 вересня 1921 р. в м. Києві, закінчив 3 курси Нікопольського агро меліоративного технікуму, аероклуб – у 1939 р. У Червоній Армії – з 1939 р. У 1940 р. закінчив Качинську військову авіаційну школу льотчиків. На фронті – з вересня 1940 р. Під час бойових дій командир ескадрильї 347-го винищувального авіаполку 193-ї винищувальної авіадивізії капітан Рижий Л.К. здійснив 250 бойових вильотів, у 89 повітряних боях знищив 17 літаків противника. 15 травня 1946 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Усов Віктор Михайлович народився 22 грудня 1916 року в м. Нікополі. Закінчив 7 класів, працював електрослюсарем на Південнотрубному заводі. У Червоній Армії – з 1936 р.; у 1940 р. закінчив Харківське військове училище військ НКВС СРСР. 22 червня 1941 р.

начальник 3-ї прикордонної застави «Юзефатово» 86-го прикордонного загону лейтенант В.Усов відзначився при обороні державного кордону СРСР в районі с. Вулька-Дорогунська (Білорусія). Протягом кількох годин застава під його командуванням стримувала просування німецьких військ і відбивала атаки переважаючих сил противника. У бою В.Усов загинув смертю хороброго. 6 травня 1965 р. йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Іменем В.Усова названо прикордонну заставу, де він служив, школу №2, де він навчався, вулицю м. Нікополя, де він народився.

Чалий Микола Полікарпович народився 07 липня 1915 р. в м. Куп'янськ Харківської області. Закінчив середню школу. У Червоній Армії – з 1937 р. На фронті – з 1941 р. У липні 1944 р. командир групи 66-го окремого загону димомаскування та дегазації Дніпровської військової флотилії молодший лейтенант Чалий з десантом піхоти висадився на зайнятий противником берег в районі с. Скричалово на Гомельщині. Приймавши на себе вогонь противника, десантники забезпечили висадку головних сил. У бою за с. Дорошевичі 12 липня 1944 р. Чалий М.П. загинув. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно 07 березня 1945 р.

Шульгін Олександр Іванович народився 11 лютого 1911 р. в м. Нікополі, закінчив радпартшколу, працював інструктором Нікопольського МК КП(б)У, редактором заводської газети на ПТЗ. У Червоній Армії – у 1933-1934 рр. та з 1938 р. На фронті – з 1941 рр. 25-26 жовтня 1943 р. заступник командира 45-го гвардійського окремого саперного батальйону 39-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії майор Шульгін О.І. забезпечив переправу військ при форсуванні Дніпра за 5 км на південь від Дніпропетровська під вогнем противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22 лютого 1944 р. Помер 25 березня 1972 р. Похований на цивільному цвинтарі м. Нікополя.

Яловий Іван Петрович народився 08 січня 1919 р. в с. Авдотівка Дніпропетровської області, закінчив 9 класів, школу ФЗН. Працював електриком на Південнотрубному заводі, а також закінчив аероклуб. У Червоній Армії – з 1937 р., закінчив Качинську військову авіаційну школу пілотів у 1938 р. На фронті – з червня 1941 р. Під час бойових дій командир ескадрильї 745-го бомбардувального авіаполку 221-ї бомбардувальної авіадивізії гвардії майор авіації Яловий І.П. здійснив 326 бойових вильотів на бомбардування військ противника. 15 травня 1946 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Маханьов Максим Гнатович народився 20 січня 1918 р. у с. Пристань Курської області. Закінчив школу, працював трактористом у колгоспі. У

Червоної Армії – з 1938 р. На фронті – з липня 1941 р. 06 жовтня 1943 р. помічник командира взводу 705-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії старший сержант Маханьов з групою бійців (серед перших!) форсував Дніпро в с. Козаровичі Київської області і захопив плацдарм на правому березі. Протягом дня бійці відбивали атаки противника і утримали плацдарм до підходу основних сил. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 17 жовтня 1943 р. Похований на цивільному цвинтарі м. Нікополя.

Муравйов Михайло Васильович народився 15 травня 1919 р. в с. Наровщина Мозарського району Гомельської області. Закінчив школу і технікум, працював електромеханіком. У Червоній Армії – з 1940 р. Закінчив Пензінське артилерійське училище в 1942 р. На фронті – з жовтня 1942 р. 25 вересня 1943 р. командир батареї 327-го окремого винищувального протитанкового дивізіону 253-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант Муравйов знаходився під час бойових дій у передових лавах і, підтримуючи наступ піхоти, знищив кілька вогневих позицій противника. З боєм форсував Дніпро в районі м. Кременчук і забезпечив просування основних сил. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 29 березня 1944 р. Помер 19 травня 1981 р. Похований на цивільному цвинтарі м. Нікополя.

Фокін Андрій Петрович народився 22 серпня 1902 р. в с. Рєпаки Кіровської області. Освіта – незакінчена середня школа, працював у сільському господарстві. У Червоній Армії – з 1923р. Закінчив Горьковське військово-піхотне училище в 1928 р., Вищу прикордонну школу в Москві – в 1935 р., воєнну Академію ім. М.В.Фрунзе – у 1943 р. На фронті – з червня 1941 р. У січні 1945 р. 320-й гвардійський стрілецький полк 129-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням гвардії полковника Фокіна А.П. разом з іншими з'єднаннями та частинами 1-ї гвардійської армії брав участь у боях за м. Пряшів (Чехословаччина). 30 квітня 1945 р. полк Фокіна А.А. першим увірвався в м. Моровско-Острова (Чехословаччина). Під час бойових дій Фокіна А.П. було тяжко поранено, але, незважаючи на це, він продовжував керувати діями полку. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 29 червня 1945 р. Помер 30 серпня 1980 р. Похований на цивільному цвинтарі м.Марганця.

У м. Нікополі після переїзду до нього у повоєнний час проживали Герої Радянського Союзу Муравйов М.В. та Маханьов М.Г. та у м. Марганець – Герой Радянського Союзу Фокін А.П.

«Ніхто не забутий, ніщо не забуте»

У м. Нікополі у школах №1, 2, 16, 11 встановлено меморіальні дошки,

на яких викарбовано імена колишніх учнів школи, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Ініціатором проведення цієї роботи став на початку 1960-х років гурток юних істориків середньої школи №2 на чолі із вчителем історії Мілявським М.С. Протягом десятиліть шкільна молодь з досвідченим ветераном війни і праці збрала тисячі документів і матеріалів про партизанів і підпільників Нікопольщини, бійців і командирів Червоної Армії, які брали участь у визволенні Нікополя взимку 1944 р., нікопольцях, що загинули на війні. Завдяки проведеному пошуку було встановлено 28 імен полеглих і похованих на території Нікопольщини, серед яких Герої Радянського Союзу – Красуцький Є.І., Шатохін І.Г., Бахірев В.М.; встановлено зв'язок із представниками 137 сімей, родичі яких загинули на нікопольській землі. Як стало відомо, більшість із них не знала про місце поховання рідних. Окремий розділ пошукової роботи склали матеріали про 11 радянських льотчиків, які загинули під час воєнних дій і поховані в Кам'янці-Дніпровській Запорізької області. Згідно з клопотанням юних істориків у ряді міст встановлено пам'ятники загиблим учасникам боїв, зокрема у м. Апостолово – радянським льотчикам розвідки. Матеріали багаторічної пошукової роботи і листування з музеями, архівами було передано в 1991–1992 р. у фонди Нікопольського краєзнавчого музею. У 1993 р. Мілявському М.С. Указом Президента України було присвоєно звання заслуженого вчителя України. У 1995 р. він емігрував у Державу Ізраїль, де продовжив вивчати роль євреїв у роки Другої світової війни.

Понад сорок років віддав навчально-виховній роботі на педагогічній ниві учасник боїв по визволенню Нікопольського краю та ліквідації Нікопольського плацдарму німців колишній льотчик 8-ї повітряної армії, заслужений вчитель УРСР Костенко Ілля Іванович.

Особливо треба відзначити Швеця Д.С. – колишнього директора музею с.Шолохово. Завдяки його зусиллям було знайдено дані про сотні фронтників: і тих, що полягли в боях, і тих, що залишилися серед живих. Йому вдалося розшукати матеріали про уродженця с.Олександрівка Героя Радянського Союзу Гудзя П.М.

Органи місцевої державної влади і самоврядування дбають про пам'ять воєнних років, щоб заклик «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!» був втілений у життя.

У 1965 р. в день відзначення 20-річчя Дня перемоги на набережній

м. Нікополя (напроти вул. Херсонської) було урочисто відкрито пам'ятний знак на місці форсування Дніпра військами 4-го українського фронту.

У 1966 р. на виїзді з м. Нікополя на Дніпропетровське шосе було відкрито пам'ятник на місці братських могил розстріляних німецькими окупантами підпільників, партизанів і мирних мешканців. У 2001 р. за ініціативою голови єврейської громади м. Нікополя, генерального директора ТОВ ВНЦ «Трубосталь», кандидата технічних наук Фельдмана О.І. та на його благодійні кошти неподалік від пам'ятника підпільникам було встановлено пам'ятний знак жертвам холокоста Нікополя.

У 1966 р. за ініціативою дирекції парткому і завкому Нікопольського Південнотрубного заводу було споруджено пам'ятник, на гранітних плитах якого було викарбувано імена 160 робітників і службовців заводу, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. До 1995 року кількість увічнених імен збільшилась на 107 прізвищ. У 2011-2013 рр. за підтримки депутата Дніпропетровської обласної ради, генерального директора ТОВ ВНЦ «Трубосталь» Фельдмана О.І. реалізується проект «Нікопольський меморіал – воїни-трубники». Завдяки цьому було виявлено і увічнено у 2014-2016 рр. імена ще шістьох нікопольців-трубників, які загинули на фронті.

У 1975 р. у м. Нікополі було створено меморіал «Вічна Слава». Сюди перепоховали останки 567 бійців і командирів, у тому числі Красуцького Є.І. та Перевозникова А.Г., з міського цвинтаря по вул.К.Маркса.

У 1976 р. за участі генерала армії Лелюшенка Д.Д. було відкрито пам'ятник воїнам-визволителям 3-го та 4-го Українських фронтів, на гранітних плитах якого викарбувані тексти наказів Верховного Головнокомандування збройних сил СРСР про визволення міста Нікополя і присвоєння почесних найменування «Нікопольські» частинам Червоної Армії.

У 1980 р. відбулась реконструкція пам'ятного знаку на місці форсування Дніпра воїнами 4-го Українського фронту в ніч з 7-го на 8-е лютого 1944 р.

У 1982 р. було відкрито пам'ятний знак воїнам 206-ї стрілецької дивізії, яка формувалася в м. Нікополі.

У 1985 р. було встановлено і відкрито пам'ятник воїнам-авіаторам 8-ї та 17-ї повітряних армій, кілька десятків яких загинули у Нікопольсько-Криворізькій операції взимку 1943-1944 р.

На території Нікопольського району доглядають за 26 братськими могилами, де поховано близько 4000 воїнів Червоної Армії, які загинули під час боїв з німецькими військами. У 17 селах Нікопольського району встановлено пам'ятні знаки односельчанам, що не повернулися з війни.

На державному обліку та під охороною на території м. Орджонікідзе знаходяться три братських могили, де поховано близько 1450 бійців і командирів 8-ї гвардійської армії.

У м. Марганці доглядають за 13 братськими могилами радянських воїнів, партизанів і підпільників.

У 1990-ті роки робоча група Нікопольського міського військового комісаріату здійснила велику роботу по систематизації документальних матеріалів з Центрального архіву Міністерства оборони СРСР. З 1992 р. – Російської Федерації по встановленню облікових даних загиблих на фронтах нікопольців. У виданій в 1995-1996 рр. «Книзі Пам'яті», яку є всі підстави називати книгою-меморіалом – назавжди вписані імена тих, хто віддавав своє життя в ім'я мирного життя.

На підставі зібраних у виданні «Книга Пам'яті» матеріалів 09 травня 2010 р. на території меморіалу «Вічна Слава» відбулося урочисте відкриття Стіни пам'яті. На її гранітних плитах викарбувані імена 1768 мешканців м. Нікополя, які загинули, померли від ран, отриманих в бою; зникли без вісти на фронтах Великої Вітчизняної війни. У 2015-2016 рр. було додано ще 6 імен полеглих воїнів-нікопольців.

Пам'ять про воєнні часи назавжди залишиться в історії Нікопольського краю.

Список використаної літератури

1. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М.: Воениздат, 1987. – Т. 1. – 911 с.
2. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М.: Воениздат, 1988. – Т. 2. – 863 с.
3. Губин Б.А. Восьмая воздушная: Военно-исторический очерк боевого пути 8-й воздушной армии в годы Великой Отечественной войны / Губин Б.А., Киселев В.Д. – М.: Воениздат, 1986. – 293 с.
4. Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. – М. : Воениздат, 1970. – 368 с.
5. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной Войны Советского Союза (1941-1945г.г.): Сборник документов и материалов / Ред. А.Ф.Стеценко. - Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. - 361 с.: фото.
6. Жуковский М.П. Нікополь : Стислий історико-статистичний нарис з

історії міста. – Нікополь : СПД Фельдман О.О., 2013. – 96 с.

7. Жуковський М.П. Нікопольсько-Криворізька операція Червоної Армії (жовтень 1943 р. – лютий 1944 р.): Стислий військово-історичний нарис. – Нікополь : СПД Фельдман О.О., 2014. – 120 с.: 15 іл.; 14 карт і схем.

8. Жуковский М.П. Прорыв : Краткая военно-историческая справка о боевых действиях 8-й гвардейской армии в Никопольской операции зимой 1943-1944 рр. – Нікополь : НЧ, 2012. – 24 с.

9. Завьялов, Н.И. Вёрсты мужества [Текст] : военные мемуары / Н.И. Завьялов. - К. : Политиздат Украины, 1981. - 312 с. : портр. - (Мемуары)

10. Зданович Г. С. Мы идем в наступление. — М.: Воениздат, 1981. — 181 с., с портр., ил.

11. История второй мировой войны 1939–1945 гг.: в 12 т. — М.: Воениздат, 1977. - т. 8. – 536 с.

12. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская область область. – К. : Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1976. – 840 с.

13. Книга пам'яті України. Дніпропетровська область / Головна ред. кол.: В.І.Герасимов та ін. – Дніпропетровськ: Січ. – Т. 5. : Криничанський район, Нікополь. Нікопольський район. Орджонікідзе. – 1995.– 631 с.

14. Книга пам'яті України. Дніпропетровська область / Головна ред. кол.: В.І.Герасимов та ін. – Дніпропетровськ: Січ. - Т.12. В 2-х кн.: Персоналії, які не увійшли до попередніх 11 томів. – Кн.1-ша.– 1996.– 687 с

15. Книга пам'яті України. Дніпропетровська область / Головна ред. кол.: В.І.Герасимов та ін. – Дніпропетровськ: Січ. - Т.12. В 2-х кн.: Персоналії, які не увійшли до попередніх 11 томів. – Кн. 2-га.– 1997.– 579 с.

16. Королев В.О. Гвардейцы первой штурмовой. – М.: Воениздат, 1980.

17. Лелюшенко Д.Д. Москва-Сталинград-Берлин-Прага. Записки командарма. – М.: Наука, 1987. – 408 с.

18. Науменко К.Е. 266-я Артемовско-Берлинская. – М.: Воениздат, 1987. – 144 с.

19. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: сборник. – М.: Воениздат, 1975. – 598 с.

20. 17-я Воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены. – М.: Воениздат, 1977. – 270 с.

21. Толубко Б.Ф. На южном фланге: Боевой путь 4-го гвардейского механизированного корпуса (1942–1945 гг.) / Толубко Б.Ф. Барышев А.М. – М.: Наука, 1973. – 406 с.

22. Чуйков В.И. Гвардейцы Сталинграда идут на запад. – М. : Советская Россия, 1972. – 256 с.

Зміст

Вступне слово	3
Початок Другої світової війни і Нікополь	3
Нікопольці у боротьбі з нацистською Німеччиною	7
Бойові дії на території краю	10
Німецька окупація, підпільний та партизанський рух на Нікопольщині	13
Нікопольська операція	21
Нікополь на завершальному етапі Другої світової війни	40
Герої Радянського Союзу і Соціалістичної праці – уродженці и. Нікополя та інших населених пунктів краю, які навчались або працювали в місті і були призвані Нікопольським ОМВК в РСЧА, а також проживали у повоєнний час у м. Нікополі і м.Марганці	41
«Ніхто не забутий, ніщо не забуде»	47
Список використаної літератури	50
Зміст	52